

Др. Константин Пејров

КОН ПРАШАЊЕТО ЗА МЕСТОНАОЃАЊЕТО И ТРАЕЊЕТО НА СРЕДНОВЕКОВНИТЕ СКОПСКИ ЦРКВИ

При испитувањето на скопските средновековни цркви веднаш станува забележителен фактот дека во околината на Скопје, како на пример во теснецот на реката Треска, потоа меѓу Водно и Китка и во регионот на Скопска Црна Гора, се зачувани доста средновековни цркви. Меѓутоа, од средновековното Скопје, во тврдината, во градот и на најблиската градска територија не е зачувана ни една од побројните цркви што се споменати во средновековните документи. Ваквата констатација отвора нови прашања и поради тоа оваа неиспитана материја го привлекува вниманието за продлабочено и темелно разгледување.

Прашањето за скопските средновековни цркви во науката не било досега целосно поставено. Не било отворено во целина ни прашањето за местонаоѓањето на средновековните цркви, ни прашањето за времето и причините на нивното исчезнување. Овие три прашања за местонаоѓањето на средновековните скопски споменици и за времето и причините на нивното исчезнување во овој труд се поставени заедно, со задача да се најде барем делумен одговор.

За најобјективно осветлување на овие прашања и за барање одговор, сигурен извор се средновековните документи од кои поголемиот дел се повелби. Има во поново време и споменувања на цркви во литературата што се земени под внимание, меѓутоа, нив им е дадено определено значење и место според мерките на автентичноста која е далеку зад повелбите.

Потребно е натаму веднаш да се објасни дека проучувачите на македонската средновековна уметност често ги споменуваат и скопските средновековни цркви, интерпретирајќи ги познатите податоци, и давајќи понекогаш претпоставки за местонаоѓањето на некои од нив. Сите такви мислења заслужуваат внимание било да се прифатени или подложени на целосна или делумна ревизија.

Најстар изворен документ во кој се наоѓа името на скопска црква е житието на Св. Симеон Немања од кралот Стеван Првовенчани¹⁾, од XIII век.

I. Во ова житие е спомената црквата посветена на Св. Архистратиг Михаил²⁾ со следниов текст: „... и светаго архистратига Михаила въ градѣ глаголемѣмъ Скопѣли, иже и храмъ моу въздвиже на мѣстѣ томъ...”

Овој единствен податок и покрај уточнувањето на зборовите „... на мѣстѣ томъ...” не дава одговор на прашањето дали црквата Св. Архангел Михаил се наоѓала во Скопското Кале или вон него, и следствено постои малку можност за претпоставка на точното местонаоѓање на црквата. Меѓутоа, врз основа на едно објавено научно мислење³⁾ можев да најдам потврда⁴⁾ дека црквите што се посветени на архангел Михаил — или и на архангелите заедно, речиси без исклучок се лоцирани на повисоки места или ридје. Ова лоцирање in summitate е во врска

¹⁾ Според P. Šafařík, *Památky dřevního písemnictví Jihoslovanův*, vydání druhé, V Praze 1873, *Život Sv. Symeona od krále Štěpána*, z rukopisu XIII století, V Praze 1868, *Житије и живънкъ светаго и блаженаго и прѣподобнаго втца нашего Сүмешна, прѣжде бывшаго наставника и оучителя, господина же и самодръжца втѣхъствина си вѣсе сръбскыиѣ земле и поморскыиѣ*. Инаку П. Шафарик објаснува дека житието на Стеван Првовенчани го смета од XIII столетие затоа што кралот бил крунисан 1222, а умрел 1228. Црквата веројатно била поправана во времето околу 1189—1190 година.

²⁾ В. Марковиќ, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци, 1920, стр. 22, се задржува накусо на манастирот Св. Архангел Михаил со зборовите: „Кон крајот на 12 век се споменува манастирот Св. Архангел Михаил во Скопје на којшто Немања му дарувал и му ја обновил манастирската црква, секако во време на своето краткотрајно владеење над Скопје. Манастирот не е задужбина од Немања, туку некој стар и многу почитуван храм, затоа што Првовенчани го наведува меѓу угледните странски манастири на којшто татко му им сторил донации. Манастирот пропаднал многу рано, поради тоа што по ова време никогаш веќе не се споменува”; В. Марковиќ го споменува храмот Св. Архангели и на стр. 64; Р. Грујиќ, *Властелинство Светога Ђорђа код Скопља од XI—XV века*, Гласник СНД, Скопље, 1925, стр. 73, ја споменува црквата Св. Архангел Михаил со следните зборови: „... а на 8 ноември се празнува Св. Архангел Михаил, на кого му била посветена една друга црква скопска”; Р. Грујиќ, *Скопска митрополија, Историско-статистички преглед, Споменица православног храма Св. Богородице у Скопљу*, Скопље, 1935, стр. 56, пишува: „Од XI век беше...”; според секоја прилика од тоа време беше и црквата на Св. Архистратиг Михаил во Скопје, за којашто кралот Стеван Првовенчани, во своето житие на Св. Симеон Немања, забележил — дека од основа ја обновил и обдарил неговиот татко Стефан Немања”; Црквата Св. Архангел Михаил ја споменува и С. Радојчиќ, *Старине црквеног музеја у Скопљу*, Скопље, 1941, стр. 13; В. Петковиќ, *Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа*, Београд, 1950, стр. 299, го пишува за Св. Архангел Михаил следното: „Св. Архангел, што го обновил Немања, но тој постоел и порано. За црква га денес не се знае ништо”.

³⁾ L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien, Iconographie de la Bible*, I, *Ancient testament*, Paris, 1956, p. 44—51; J. Vallery — Radot, *Note sur les Chapelles hautes dédiées à saint Michel*, Bull. Mon. 1929. Во прилог на ваквото мислење L. Réau ги наведува црквите на Monte Gargano во Јужна Италија, Mont Saint Michel во Франција, високата капела inter nubes на Castello Sant' Angelo, капелата на базалтен врв Saint Michel d'Aiguilhe во Puy en Velay и други.

⁴⁾ К. Петров, *Лоцирање на црквите посветени на архангел Михаил, Историја*, Скопје, 1969, 1.

со култот на архангел Михаил, борец против Сатаната во воздух, „*rae-
lium in coelo cum dracone*”.

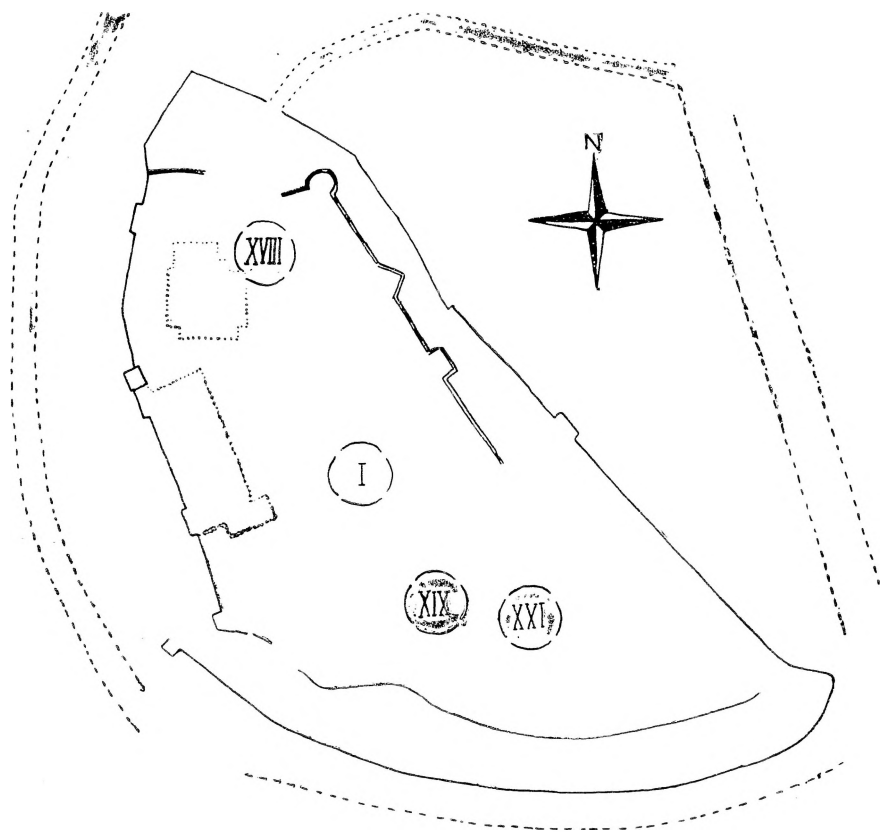
Во нашата земја црквите посветени на архангел Михаил, или и на другите архангели заедно со него, се градени на ридови, високи платои и карпи. Така се лоширани Св. Архангели во Лесново, Св. Архангели во Штип, Св. Архангели во Прилеп, Св. Архангели во село Кучевиште и Св. Архангел Михаил — Св. Наум на Охрид. И токму овој факт дека и во Македонија црквите посветени на архангел Михаил се лоцирани на рид и високо, го земам како основа за мислење дека и црквата Св. Архистратиг Михаил, што Симеон Немања ја подигнал во Скопје, била на рид, и како прва меѓу претпоставките дека била на Скопското Кале, односно на просторот означен на сл. 1 со римско I.

Во однос на обидите за идентифицирање на црквата Св. Архангел Михаил, објективните околности не даваат позитивна можност⁵⁾.

Втор по хронолошки ред изворен документ, но најбогат со податоци за скопските средновековни цркви, е Милутиновата повелба од 1300 година⁶⁾. Од нејзиниот текст е можно да се добијат бројни топоними за изнаоѓање местонаоѓањето на средновековните скопски споменици. Црквите ги споменува Милутиновата повелба по еден ред што го земам како најпогоден за истражување, без оглед на нивната важност.

⁵⁾ Во несомнена и воизредно тесна врска со прашањето за местонаоѓањето на средновековните цркви од Скопје и најблиската околина е и обидот за рекогносцирање на поширокото местонаоѓање на црквите и изнаоѓањето на евентуални остатоци или посредни траги и нивното идентифицирање. Бездруго, не може да се очекува многу во решавањето на ова прашање, по толку изминати векови. Би можело само да се верува дека едно посистемно археолошко испитување на скопските дами и на доскорешните и сегашните скопски цркви и на просторот околу нив, би можело да покаже дали барем некои од нив биле соградени над некои од средновековните скопски цркви. Меѓутоа, треба да биде одбележано дека урбаните промени од 1912 година наваму, потоа современата забрзана градба во тек на неколку децении и особено по земјотресната нивелација на широките простори на градската територија, избришаа многу од веројатните траги на овие споменици. Не е помало значењето на фактот дека сегашната нивелација јужно и југозападно од Султац Мурат дамија не зафаќа длабоки, ами површени слоеви, само нешто малку пониско од нивото на улицата што беше изградена врз насип за некогашниот железен мост, околу 1,50 м. над околните дворови. Реалните околности наведуваат на оценка дека би било неосновано да се настојува за идентифицирање на црквата Св. Архистратиг Михаил. Може да се претпостави дека ни сеопфатните систематски ископувања на Скопското Кале не би можеле да дадат јасни резултати, бидејќи меѓу неколку откопани цркви, ако нема натпис или други патронатски атрибути, тешко би можело да се утврди која од нив е Св. Архистратиг Михаил.

⁶⁾ За употреба на текстот од Милутиновата повелба го одбрав изданието Р. Грујиќ, Три хиландарске повеље, Баштинска повеља краља Милутина, за обновлени стари манастир Св. Ђорѓа Скоропостижника — Горга код Скопља, из 1300 год., стр. 5—24, С. Н. Д., Зборник за историју Јужне Србије и соседних области, књ. I, Скопље, 1935. За овој избор се одлучив поради следната причина. Кај Ст. Новаковиќ, Законски споменици, Београд, 1912, 608—612 и кај А. Соловјев, Одабрани споменици, Београд, 1926, 69—82, повелбата е печатена само во опширни изводи според преписот на Љ. Ковачевиќ, така што не дава можност за потполн увид. Текстот на Милутиновата повелба што во целина го објавил Р. Грујиќ 1935 година, дава можност да бидат забележани сите нужни податоци.

СА.1 - СРЕДНОВЕКОВНИ ЦРКВИ ВО СКОПСКОТО КАЛЕ

II. Според редот на именување во Милутиновата повелба најнапред доаѓа црквата Св. Богородица Троеручица⁷⁾, којашто е спомената неколку пати. Така за неа се зборува првин во XI пасус со следниов текст: „И даде кралев’ство ми цркви с(вѣ)т(а)го Гневрѣга wd’ ликаде крал(ев’ст)в(а) ми њ Лоуполаке на Слатинѣ никѣа двѣт’к погонѣ до

⁷⁾ За Св. Богородица Троеручица се познати доста податоци вон од проблемот за местонаоѓањето. В. Марковић, Православно монаштво... стр. 23, ја споменува Св. Богородица Троеручица како епископска црква во 1204 година, потоа дека ја обновил Милутин, дека е именувана во Милутиновата повелба и на крајот како првопрестолна митрополија (според Душанова повелба, Ст. Новаковић); Р. Грујић, Властелинство... стр. 54 и 73 ја споменува Св. Богородица Троеручица како катедрална скопска црква, а на стр. 60 како епископска црква; Р. Грујић, Скопска митрополија... на повеќе места пишува за Св. Богородица Троеручица. На стр. 34 врз основа на Милутиновата повелба наведува дека „... катедралната црква на скопските епископи постојано се наречува Света Троеручица“. Понатаму смета за веројатно дека веќе од 1230 година, по враќањето на Св. Сава од неговото прво патување во Светата Земја, во таа катедрала се наоѓала чудотворната икона Св. Богородица со три раце — Троеручица, според која и катедралата го добила името. Уште подоцна по пропаѓањето на црквата Св. Богородица Троеручица иконата била пренесена во Хиландар.“ На стр. 34. Р. Грујиќ додава дека за оваа катедрална црква на скопските епископи од византиско време нема никакви податоци. Во продолжение искажува мислење дека скулптурните фрагменти, што се најдени во подоцните президувања на Куршумли ан, можеби се од иконостасот на Св. Богородица Троеручица. Р. Грујиќ понатаму на стр. 39, во текстот под сл. 18 пишува „Откришоци од преградните плочи од мермерниот иконостас од XI—XII век, што според секоја прилика се од потполно уништената црква Св. Богородица Троеручица во Скопје“. Сметам за потребно да објаснам дека некои делови од овие два наводи на Р. Грујиќ се веќе ревидирани. Прво, навистина има основа за резервираност по прашањето дали овие фрагменти потекнуваат од црквата Св. Богородица Троеручица, бидејќи за вакво тврдење нема ниеден податок. Потоа, веќе е утврдено дека овие фрагменти се чувани во турскиот лицей Илацие — подоцна Учителска школа (G. Millet, L’ancien art serbe, Les Églises, Paris, 1919, p. 151) и дека не постојат податоци според кои биле најдени во президувањето во Куршумли ан. Понатаму, веќе е утврдено дека овие фрагменти не се од плочи од олтарна преграда, ами од портални двратници (G. Millet, o. c.; И. Н. Стојковић, Прилог проучавању византиске скулптуре од 10 до 12 века из Македоније и Србије, Зборник радова САН XLIX, Византолошки институт 4, Београд, 1956; K. Petrov, Трајанје spomenika, Isčezavanje djelova jednog skulptiranog portala iz XIV vijeka, Vijesti, MKH, Zagreb, 1962, бр. 2 стр. 49; K. Петров, Декоративна пластика на спомениците од XIV век во Македонија, Годинен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје, кн. XV, Скопје, 1963, стр. 223). Освен сево, наместо во XI—XII век аргументирано е предложено датирање во XIV век. (K. Петров, Декоративна пластика... стр. 230—232); Р. Грујић, Скопска митрополија... стр. 100, ја споменува црквата Св. Богородица Троеручица како митрополиска црква. На стр. 138 — ја споменува Богородица Троеручица како епископска катедрала; В. Петковић, Преглед... стр. 298, соопштува дека Св. Богородица Троеручица ја подигнал, ако не и обновил, крал Милутин (според Р. Šafarik, Památku, стр. 53). . . иако манастирот веројатно постоел и порано во време на византиската управа. Понатаму додава дека во оваа црква било седиште на скопската епископија, којашто во време на владеењето на Душана е подигната на степен на првопрестолна митрополија (според Ст. Новаковић, Законски... стр. 677). Бидејќи црквата на митрополијата била мала, цар Урош подигнал попространа црква (според Гласник С. У. Д. 5 стр. 218—119; Споменик, С. К. А. XXXVIII, стр. 127) во која се наоѓала чудотворната икона од Богородица Троеручица. По заземањето на Скопје од Турците во 1392 година, црквата не се споменува, од што можело да се заклучи дека е разурната. Ни за оваа црква не е познато местото на коешто се наоѓала; Црквата ја споменува С. Радојчић, Старине... стр. 14, додавајќи дека се наоѓа негде во близината на Серава.

Свете Троероучице и до Гълникаше и до монопути кои гредѣ отъ Стоуденъчншть зъ главе Флатине оукраи стоуденъца лоупоглавъскаго на влато". Понатаму во XIV пасус црквата Св. Богородица Троеручица пак се споменува со следниов текст: „Бѣ Тоуранехъ Полне до мѣста Троероучице Скопские и до К'екиѣ, и до протопопе Десислава, и до Веришина мѣстѣ што се обрѣта Лип'сотъштина съ градиштѣмъ и съ хрѣсовѣмъ велиштѣмъ,..". Уште понатаму во XVII пасус Св. Богородица Троеручица се споменува со следниов текст: „... и около неѣа ѿ. коукѣмъ рѣпиниѣ одѣ царѣва дроугма кои гредѣ одѣ Сераве къ Светои Троероучици оусѣ поутѣ кои иде къ Облон Пир'зѣ, до поуѣа кои иде подѣ Мосхѣмъ, кои гредѣ Коуклеви и до Голѣка". Св. Богородица Троеручица се споменува потоа во вториот став од XXIII пасус со следниов текст: „И дроуглоу нивоу тоугерѣ ѿ Коутѣли до с(вѣ)тѣ Троероучице и до Палича и до поуѣа .ѣ. погонѣ". Во седмиот став од XXIII пасус Св. Богородица Троеручица се споменува уште еднаш со следниов текст: „Ника оу Бѣлаѣ вѣд' Троероучице до поуѣа кои иде оу Ансичѣ и до Пандѣленимѣна". Св. Богородица Троеручица се споменува во четвртиот став од XXIV пасус со следниов текст: „ѿ дроугѣ стране манастира ника шт' цѣкѣ с(вѣ)т(а)го Прокопиѣ до Калиге и до Потѣ и до поуѣи. ѿ више нѣе ника дроуга до п(и)с(коу)па и до с(вѣ)т(а)го ѿданасиѣ, а оу нѣиѣ Панаѣ, та до Бѣлкаса и до с(вѣ)тѣ Петѣке и до с(вѣ)тѣ Троероучице". Најназад во првиот став од XXVIII пасус се споменува Св. Богородица Троеручица со следниов текст: „...; та на Троероучицоу, на Кроушоу Пасхалевоу, та на Москоганицоу на Стоуденон, та на Драгиевѣ Лоугѣ, на Бѣхѣндѣ, та на Веришино Велице, на Стоуданѣ, нѣе' поуѣ на Зоричиноу кодѣкицоу, на Бавинѣ кирѣ, та на Оуѣсраноу Коупиноу, на Прокопиѣ".

Постои уште едно споменување на црквата Св. Богородица Троеручица во Милутиновото житие со следниов текст: „... и сѣзда... и црѣковѣ глголиѣмоу Троероучица къ славнѣмъ градѣ Скопиѣ..."⁸⁾, меѓутоа, како што е очигледно без податоци за местонаоѓање.

При едно внимателно споредување на седумте текстови од Милутиновата повелба во кои се споменува Св. Богородица Троеручица, може да се заклучи следното: Првото, второто, четвртото, петото, шестото и седмото споменување во XI, XIV, XXIII, XXIV и XXVIII пасус најверојатно се однесуваат за места на имоти од манастирот Св. Богородица Троеручица, затоа што секој ваков текст се наоѓа крај споменувањето на ливади, ниви и меѓи од имотите на Св. Георги Горгос и други цркви. Сметам, меѓутоа, дека третото споменување на Св. Богородица Троеручица во XVII пасус дава податоци од поинаков карактер. Најнапред, при одредување на значењето на овие податоци, треба да се има предвид дека пасусите XVI, XVII и XVIII од повелбата исцело зборуваат не за ливади и ниви, ами исклучиво се однесуваат за палати, дворци, куќи, цркви и урнатини од куќи и тоа некои повеќе пати повто-

⁸⁾ Ѓ. Даничиѣ, Животи краљѣва и архиеписѣпа српских, написао архиеписѣпо Данило и други (пред 1337 г.), Загреб, 1866, стр. 138. Житиѣ и жиѣнѣ... краљѣ Стефана Оуросѣа (нарѣченѣаго Милоуѣтина)...

рени. Од значење е понатаму дека податоците во XVI и XVIII пасус се однесуваат за палати, дворци, куќи и урнатини од куќи во самата скопска тврдина. Податоците пак во целиот XVII пасус се однесуваат за дворци, цркви и урнатини од куќи во подградието од скопската тврдина. Сите овие податоци наведуваат на прифатлив заклучок: штом во овој пасус не се споменува името Св. Богородица Троеручица заедно со ливади, ниви и меѓи, дека овде не е збор за полски имоти на манастирот, ами за градбата на црквата. Наталошните дедуктивен заклучок би бил: штом Св. Богородица Троеручица се споменува на просторот за кој се претпоставува, според соседните пасуси, дека е изградено подградие со дворец, црква, куќи и урнатини од куќи, дека најверојатно станува збор за самата црква Св. Богородица Троеручица.

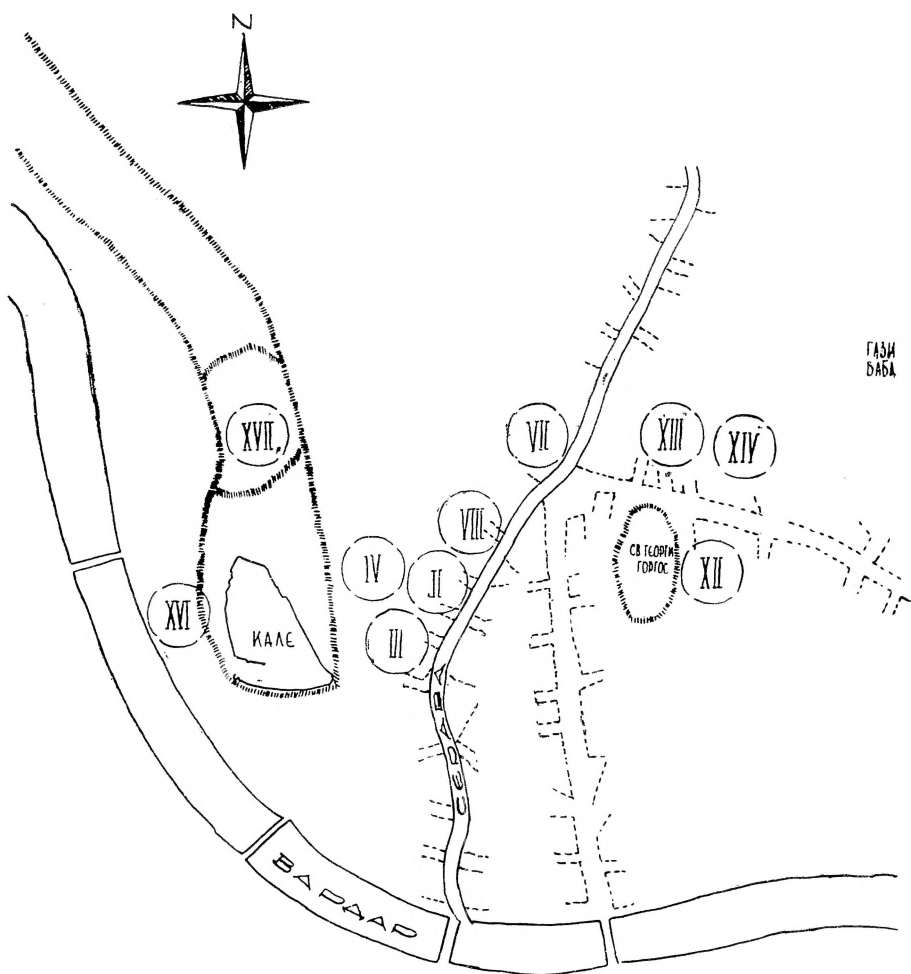
По ваквото осветлување на околностите можно е и потребно да се разгледаат и поблиските околности и споменатите топоними за утврдување на поточното место на црквата и манастирот. Меѓу топонимите што се споменати во текстот, а што се и денес познати, се Серава, Облата Пирга од Скопското Кале и патот што води кон Облата Пирга. Според геурбаната диспозиција на овие три топоними и според текстот од XVII пасус местонаоѓањето на манастирот Св. Богородица Троеручица треба да се бара меѓу Серава и Облата Пирга, на просторот на сл. 2 означен со римско II.

Во околностите на дамнешната потполна изграденост на целиот овој простор, невозможно беше да се направи обид за барање и идентифицирање на траги од црквата Св. Богородица Троеручица⁹⁾.

III. Втора црква по ред што се споменува во Милутиновата повелба е Апокавковата црква Св. Георги¹⁰⁾, за која во XVII пасус зборува следниов текст: „И прида кралекство ми ꙗпокав'ковоу црквиъ Светаго Георгиа и около неѣа. ꙗ. коукелмъ рѣпинниѣ одъ царева друма кон гредѣ одъ Сераве къ Светои Троероучици оуѣ поутъ кон иде къ Облон Пир'зѣ, до поута кон иде подъ Мосѣмъ, кон гредѣ Коуклеви и до Голька”.

⁹⁾ Идентифицирањето на црквата Св. Богородица Троеручица не можеше да се обави, но нејзиното местонаоѓање на означениот простор може да се постави од неколку аспекти. Постои можност таа да била на местото на една од подоцнежните цркви или подоцнежни цамии во околината, или конечно местото да било сосема запусено и заборавено.

¹⁰⁾ Р. Грујић, Властелинство. . . , стр. 54, со следниов текст го коментира податокот за Св. Георги Апокавков земен од Милутиновата повелба: „А крај истиот пат, што водел кон облата кула, до патот што одел „подъ Мосѣмъ” и „Коуклеви и до Голька” кралот му ја подарил на манастирот уште и Апокавковата фамилијарна црква „Св. Георгија”, и околу неа урнатини од 60 куќи, почнувајќи од „дарскиот друм”, што одел од Серава кон катедралната скопска црква Св. Богородица Троеручица”; Р. Грујић, Властелинство. . . , стр. 60, уште еднаш ја споменува црквата Св. Георги Апокавков, додавајќи дека таа, како и другите две, била порано приватна властелинска црква подоцна подарена на манастирот Св. Георги Горгос. Понатаму вели дека освен на Св. Никола на останатите цркви не им се знае местото; црквата ја споменува С. Радојчић, Старине. . . , стр. 14, во близината на патот што одел од Серава кон Св. Богородица Троеручица; В. Петковић, Преглед. . . , стр. 299, ја споменува црквата Св. Георги Апокавков,

СА.2 - СРЕДНОВЕКОВНИ ЦРКВИ ВО СКОПЈЕ

Местонаоѓањето на црквата Св. Георги Апокавков не може, разбирливо, во потполност и со сигурност да се одреди, но може да се заснова врз доста јасните локациони податоци што се наоѓаат во XVII пасус од Милутиновата повелба. Според диспозицијата на топонимите Серава, Св. Богородица Троеручица и Облата Пирга, црквата Св. Георги треба да се бара крај Св. Богородица Троеручица, поблизу до подградието на Скопското Кале, на што наведува споменувањето на дворецот Апокавков и самата скопска тврдина во продолжение на XVII пасус, односно на просторот означен на сл. 2 со римско III.

IV. Во истиот XVII пасус се споменува и црквата Св. Никола¹¹⁾ со следниов текст: „И оште дворъ Апокав'ковъ одъ Паскала до Холелата ке. лакътъ Светаго Николи, и одъ царева поутти кои греде къ Оклои Пир'з'к долу до града, до Капицала". Судејќи според овие податоци црквата Св. Никола се наоѓала најверојатно многу близу до Апокавковата црква Св. Георги, односно меѓу Св. Богородица Троеручица и Скопското Кале, на просторот означен на сл. 2 со римско IV.

Обидот за идентифицирање на Св. Никола на старите скопски гробишта кај Топаана не донесе позитивни резултати¹²⁾.

¹¹⁾ Р. Грујиќ, Властелинство... , стр. 54, го пишува за црквата Св. Никола следното: „Во непосредната градска околина вон градските ѕидини, Милутин го подарил на манастирот „дворецот“ на избеганиот византиски властелин Апокавк, меѓу дворците на Паскала и Холелата, што бил само 25 лаки далеку од црквата Св. Никола 16) и до „царскиот пат“, што одел кон „облата пирга“, долу до градот и до „Капицала“. Во нота 16 за објаснување додава: „Според зачуваната народна традиција и денес се наоѓа црквиштето Св. Никола во старите гробишта под источната страна на ридот на којшто биле артилериски касарни“. Р. Грујиќ, Властелинство... , стр. 60, уште еднаш ја споменува црквата Св. Никола, сметајќи ја за поранешна приватна властелинска, подоцна подарена на манастирот Св. Георги Горгос. На истото место повторува дека за Св. Никола постои предание дека бил на источната падинка од ридот на којшто денес се артилериските касарни. Ова е надополнето со податок од Р. Грујиќ, Властелинство... , стр. 52, каде што е објавена сл. 1. со текст — Географската положба на манастирот Свети Георги. На картата се означени мали гробишта источно од ката 308, кај ридот на артилериските касарни и североисточно од раздвојувањето на тетовскиот и качаничкиот пат. На оваа географска карта крај самите гробишта е означен топоним Свети Никола како објаснување во врска со текстот за црквата Свети Никола споменувана на страна 54 и 60; Р. Грујиќ, Скопска митрополија... , стр. 138, ја споменува црквата Св. Никола од Милутиновата повелба и како Св. Никола од Облата Пирга (кула) кај градот и како Апокавковата црква Св. Никола, според името на власникот; М. Павловиќ, Надгробни записи о Хаци Максиму у скопској цркви Свете Богородице, Споменаца православног храма Св. Богородице у Скопљу, Скопље, 1935, стр. 316, го споменува постоењето на топаанските гробишта и надгробни плочи со натписи од околу 1868 и 1890 година; црквата ја споменува С. Радојчиќ, Старине... стр. 14, како Св. Никола кај Облата Пирга, до градот; В. Петковиќ, Преглед... , стр. 219 пишува за црквата Св. Никола до Облата пирга (кула) кај Скопје, што во 1300 година му припаѓала на властелинството Св. Георги Горгос.

¹²⁾ Испитувањата покажаа дека на сите карти со размер 1:50.000 издадени од Г. И. Ј. Н. А. составени врз основа на податоци од 1925 со дополнувања во 1950 и 1958 година, постојат мали гробишта на падината на ката 308, токму на местото што го покажуваат Р. Грујиќ и М. Павловиќ. Нема посебна важност тоа дека меѓу старото население постои сеќавање на малите гробишта, бидејќи ваквите околности немаат никаква тежина за научни заклучоци, уште повеќе дека сега нема никакви траги од гробиштата. Просторот е главно покриен со мали приземници без урбанистички план. На истите карти, меѓутоа, црквата не е означена на гробиштата, ами околу 600 метра посеврно. Рекогносцирањето што го обавив на широкиот простор околу местото

V. Понатаму во Милутиновата повелба, во XXIII пасус, I став, се споменува црквата од блиската скопска околина Св. Богородица Воденска¹³⁾ со следниов текст: „Нива оу Калине оу Гмрьдеш’ци, до Богородице Воденске и до Поурпоугта, отъ обою страну поугти”. Оваа сосема сигурно иста Св. Богородица Воденска се споменува уште еднаш под видоизменето име Св. Богородица Елеуса во првиот став од XXVIII пасус со следниов текст: „Водно село прида кралневетво ми, и въ немъ монастырь Светага Богородица Ёлеуса...”. Пак понатаму истата Св. Богородица Воденска под видоизменето име Мајка Божја Воденска се споменува во вториот став од XXVIII пасус со следниов текст: „И нива кою не даль Коста Лютовои оу Зиѣщи на Прѣсчици лъница .пѣ. погонь, даде ю за гробъ си цркви м(а)т(ѣ)ре П(о)жине воденске...”.

Повторно треба да се доизјасни дека има основ да се сметаат Св. Богородица Воденска, Св. Богородица Елеуса и Св. Мајка Божја Воденска за една иста црква, бидејќи и покрај видоизменувањата во називот, сите одредувачки атрибути се содржани во првото, второто и во третото име, а кон тоа во сите случаи е присутен и топонимот Воденска, Водно и Воденска во директна предодна или атрибуциска врска.

При одредувањето местото на Св. Богородица Воденска не може да биде земен предвид податокот од првиот став во XXIII пасус, бидејќи се однесува за лоцирање на нива од имотите на Св. Богородица Воденска. Исто така не може да биде прифатен третиот податок од вториот став на XXVIII пасус, бидејќи се однесува за нива што е дадена на манастирот Св. Мајка Божја Воденска. Меѓутоа, вториот податок од првиот став на XXVIII пасус сосема јасно го одредува местото на манастирот во селото Водно, така што манастирот треба да се бара на просторот означен на сл. 3 со римско V.

Делумното рекогносцирање на просторот меѓу Долно и Горно Водно не даде позитивни резултати¹⁴⁾.

каде што е на картата означена црква, не даде никакви резултати, бидејќи на целиот широк простор има дивоградба на мали приземни куќи. Разбирливо е, штом Р. Грујиќ пред 43 години не можеше да ја идентифицира црквата, дека сега можностите се сосема намалени. Меѓутоа, и да беше тука откриена црква, таа не ќе можеше да биде идентифицирана како Св. Никола, бидејќи е многу далеку од Скопското Кале за да се ориентира во повелбата според Облата Пирга. Затоа јас и ја лоцирам поблизу до Скопското Кале.

¹³⁾ В. Марковиќ, Православно монаштво. . . , стр. 97, ја споменува Св. Богородица Елеуса во Водно, според податоците од Милутиновата повелба. Според името Елеуса смета дека црквата потекнува од византискиот период; Р. Грујиќ, Властелинство. . . , стр. 60, ја споменува црквата Св. Богородица Воденска како манастирска црква Св. Богородица Елеуса и во продолжение го одредува нејзиното местонаоѓање во Долно Водно; Р. Грујиќ, Властелинство. . . , стр. 55 попатно ја споменува Св. Богородица Водњанска; Р. Грујиќ, Скопска митрополија. . . , стр. 56, ја споменува црквата Св. Богородица Водњанска Елеуса-Милостива. Понатаму додава дека од неа и други две водненски цркви нема траги; црквата Св. Богородица Милостива ја споменува С. Радојчиќ, Старине. . . , стр 14; В. Петкоев, Преглед. . . , стр. 299 го споменува манастирот Св. Богородица Елеуса во Водно кај Скопје.

¹⁴⁾ Можев да констатирам само дека во двете села не можат да бидат меѓу другите траги, откриени и трагите на двете селски црквички што ги користеле селаните и што се одбележани на стари карти со размер 1:50.000, иако тие, се разбира, можеби и не треба да бидат поврзани со средновековните цркви во двете села.

VI. Според редот на споменувањето во Милутиновата повелба доаѓа црквата од блиската скопска околина Св. Богородица Бутелска¹⁵), за која постои во вториот став од XXIII пасус следниов текст: „И въ Боутелне виноградъ до с(ве)тине Б(огороди)це Боутельскице и до Бѣлп-тища оупоутъ кон грееде оу Довроушане”.

Овој текст и покрај фактот дека зборува за лозје од Св. Богородица Бутелска, кога ќе се разгледа и со критична сериозност, дава еден податок од определена важност. Имено, Св. Богородица Бутелска може единствено да биде во селото Бутел и дека лозјето што се споменува во текстот како во Бутел значи дека се наоѓа близу манастирот, односно дека црквата Св. Богородица Бутелска треба да се бара на просторот означен на сл. 3 со римско VI.

Рекогносцирањето на просторот каде што е претпоставено местото на Св. Богородица Бутелска не даде позитивни резултати.¹⁶).

VII. Една од натамошните цркви што се споменуваат во Милутиновата повелба е црквата Св. Никоје¹⁷) во локативна форма во четвртиот став од XXIII пасус со следниов текст: „И на Серавѣ врьтъ даше Обезоглавчеви прѣма с(ве)тнимъ Никојемъ погонк мѣста”.

Нема сомневање дека пред натамошното образложување треба да се постави прашањето не е ли можеби црквата на Св. Никоје иста со црквата Св. Никола од XVII пасус спомената под бр. IV. Јас сметам дека ова се споменувања на две различни цркви, поради следниве причини. Најнапред, има суштествена разлика меѓу транспозицијата на инаку истото назвање Свети Никола и Св. Никоје. Второ, што е уште поважно, двете цркви се наоѓаат на различни места во однос на некои познати топоними. Според текстот Св. Никоје се наоѓа спроти градината на Обезглавчеви на Серава, што значи дека може да се претпостави на просторот означен на сл. 2 со римско VII.

¹⁵) Р. Грујић, Властелинство. . . , ја споменува црквата Св. Богородица Бутелска на стр. 53, 55, и 60; В. Петковић, Преглед. . . стр. 34, ја споменува црквата Св. Богородица Бутелска со следните зборови; „Богородица, црква во Бутел кај Скопје, спомената во Милутиновата повелба на Георги Горгос г. 1300”.

¹⁶) При моите испитувања во селото Бутел и во неговата поблиска и подалечна околина можев да откријам само едно посветено место. Имено, на околу 2 километри североисточно од селото во подножјето на ритчето, што е ребро од Скопска Црна Гора, крај новата црква Св. Наум, се наоѓаат две заградени води посветени на Св. Недела и на Св. Руса. Не сум сигурен дали треба да им се посвети внимание на наводите дека постоењето на старо црквиште бил разлог за изградбата на сегашната црква Св. Наум, подигната во годините пред Втората светска војна. Меѓутоа, иако досега не е откриена никаква трага, ништо не ја исклучува можноста на ова место да се претпостави местонаоѓањето на црквата Св. Богородица Бутелска.

¹⁷) Р. Грујић, Скопска митрополија. . . , стр. 138, ја споменува според Милутиновата повелба црквата Св. Никола на Серава; црквата Св. Никола на Серава ја споменува С. Радојчић, Старине. . . , стр. 14; В. Петковић, Преглед. . . , стр. 219, ја споменува црквата Св. Никола на Серава, којашто во 1300 година му припаѓала на властелинството на Св. Георги Горгос,

VIII. Натамошната црква што се споменува во Милутиновата повелба е црквата Св. Врачи¹⁸⁾, со следниов текст во шестиот став од XXIII пасус: „Ника с(вѣ)т(а)го Гевѣргина ѿ поѹти кон Ѣлази ѿ Ралицоѹ, та на врадо, до с(вѣ)тыѹ Врачен и до Мароѹце“.

Нема сомневање дека за црквата Св. Врачи, било ова споменување да се однесува за имоти или за самата црква, има сосема скудни податоци што би споможиле барем приближно да се претпостави местото на споменикот. Имено, во самата реченица каде што се споменува Св. Врачи се и непознатите топоними Ралица и Маруца; во истиот став, во една реченица потоа, се споменуваат Лупоглава, Тудичиште, Радин и Мавровиштино. Фактот дека во претходниот петти став се споменуваат и сега познати топоними од скопската тврдина не споможува ни најмалку и местонаоѓањето на црквата Св. Врачи, останува непознато. Но сепак не треба сосема да биде занемарена можноста за една претпоставка поврзана со култот на Кузман и Дамјан како Свети Врачи што се почитувале во Скопје¹⁹⁾. Според ваквата релативна основа има можност за претпоставување на местонаоѓањето на црквата Св. Врачи на просторот означен на сл. 2. со римско VIII.

IX. Во Милутиновата повелба, натаму во седмиот став од XXIII пасус се споменува црквата Св. Теодор од подалечната скопска околина, со следниов текст: Нива (оѹ) Лоѹкашевѣк ѿд’ ц(а)река поѹти кон гред(ѳ)к с(вѣ)томоѹ ѳѳѿд(о)роѹ до Радина и до Гревѳеше и до рѣке Велике и до Прокониѳа и до Баѹ(а) злат(а)ра“.

Истата црква Св. Теодор се споменува и во првиот став од XXIV пасус со следниов текст: „... ѿд’ поѹти ц(а)р’снога кон гред(ѳ)к мимо

¹⁸⁾ Р. Грујиќ, Скопска митрополија... , стр. 138 само го споменува името на црквата Св. Врачи; црквата Св. Врачи на рид ја споменува С. Радојчиќ, Старине... стр. 14; В. Петковиќ, Преглед... , стр. 299, го регистрира само името на црквата Св. Врачи.

¹⁹⁾ L. Réau, Iconographie, A-F, p. 332—338, Côte et Damien; За објаснување местонаоѓањето на Св. Врачи треба да биде земен предвид и податокот што се наоѓа кај Е. Челебија во XVII век, за Скопје. E. Çelebiya, Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama, Svijetlost, Sarajevo 1967, knj. II str. 36. „Во самиот центар на Долната варош има едно турбе по име Баба Локман. Баба Локман бил некој мадрец. Со помош на науката за талисмани тој произвел извор жива вода. Тоа е таква пивка вода како да се точи од рајскиот извор Кевсер. Болниот што ќе се напије една капка од таа вода, сигурно ќе оздрави и ќе се опорави. Во тој извор пливаат многу риби. Многу луѓе тука врачаат...“ На стр. 39 Е. Челебија споменува дека Мевла Челеби Халеби, што умрел во 1572 година, бил погребан на текето на Локман Хеким. Според ова има основа за мислење дека текето на Локман Хеким можеби е истото турбе на Баба Локман споменато порано. Од овие два навода е можно да се изведат два заклучоци: најнапред дека Баба Локман бил наречуван и сметан за Локман Хеким, лекар, што по активност многу го доближува до активността на свети Врачи. И потоа дека текето е постаро од 1572 година, така што се доближува до XV век кога веројатно црквата Св. Врачи запустела. Сосема без значење за изведување заклучоци треба да се спомене дека меѓу старото скопско население пред четириесетина години бил почитуван култот на светите Врачи, Кузман и Дамјан на местото каде што имало турски гроб и вода. Факт е дека и самите поклонници се сомневале во протогеноста на водата, но исто така е факт дека со ова место бил поврзан култот на Св. Врачи.

с(ве)ты Ѳсѡд(о)ръ и до горнего поутѣ кон иде прѣзь бръдо до наротиѣа поутѣа, и въ сине стране бръда до кроуше горнице и до смокве та долоу до поутѣ до кодоважде”.

Со повеќе одредувачки топоними се споменува црквата Св. Теодор во Хваште²⁰) со следниов текст во XXVIII пасус став први: „Водно село приѡа кралѣвство ми, и въ немъ монастырь Ѳвѣтаѡа Богородица Ылеоуса... и съ Ѳвѣтымъ Ѳеодоромъ иже несть въ Хваштихъ,...”.

Основано сметам дека на двапати споменатата црква Св. Теодор крај царскиот пат и црквата Св. Теодор во Хваште е една иста црква. Инаку топонимот Хваште се споменува во еден став понатаму во истиот пасус со ваков текст: „... на Кроушопеке, та низъ Крабулинъ Долъ на Хвашѣ, та прѣзъ рѣкоу на протопопе Десисака нивоу на тоурѣнски поутѣ, кон гред(е) не’ Полога;...”.

Лоцирањето како на пример преку река, што овде се споменува надоврзано на туренскиот пат што доаѓа од Полог, значи дека целиот овој простор се наоѓа во близината на Треска и патот од Тетово. Од друга страна текстот што се споменува последен пат точно го определува местото Хваште. Имено, Хваште треба да се бара на крајот на линијата што оди од Крушопек, селото што е денес познато, низ Крабулин дол, потоа долот од реката Треска и пред самата река. Според овие доста одредувачки податоци можно е да се претпостави местонаоѓањето на црквата Св. Теодор приближно на патот што од Крушопек завршува на Треска, на сл. 3 означено со римско IX.

X. Во Милутиновата повељба се споменува, натаму, во XXIV пасус став први црквата Св. Илија²¹) од подалечната скопска околина со следниов текст: „Н даде Каломенъ за гробъ свои цркви Ѳвѣтаѡа

²⁰) В. Марковић, Православно монаштво... ја споменува црквата Св. Теодор во Хваште; Р. Грујић, Властелинство... стр. 60, го коментира текстот од Милутиновата повељба за црквата Св. Теодор во Хваште, одредувајќи го нејзиното местонаоѓање, со следните зборови: „Манастир бил и Св. Теодор **въ Хваштихъ**”, во крајот што денес се наречува „Манастирец”, а лежи западно од Водно кон Треска, северно од селото Грѣц на терасата над полето Дучинец”; Р. Грујић, Скопска митрополија... стр. 56, ја споменува црквата Св. Теодор во Хваште како Теодор Тирон, одредувајќи го местонаоѓањето со зборовите: „таа е пониско — веќе речиси во Скопско Поле. Денес веќе нив ниеден ги нема”. На стр. 138, Р. Грујић, Скопска митрополија... ја споменува црквата Св. Теодор во Хваште како Св. Теодор крај стариот царски пат; црквата Св. Теодор, на царскиот пат ја споменува С. Радојчић, Старине... стр. 14; В. Петковић, Преглед... не ја споменува оваа црква.

²¹) Р. Грујић, Властелинство... стр. 60, ја споменува црквата Св. Илија Каломенов, додавајќи дека таа, како и другите две, била порано приватна властелинска црква подоцна подарена на манастирот Св. Георги Горгос, и дека не и се знае местото. На стр. 55 ја споменува истата црква со следните зборови: „Најнакрај, негде во близината на Скопје, некој Каломен ја подарил на манастирот Св. Георги Горгос својата фамилијарна црква, посветена на Св. Илија и кон неа една нива — за да може да биде погребан во манастирот (за гробъ свои); Р. Грујић, Скопска митрополија... стр. 138, ја споменува црквата Св. Илија. На истата страна ја споменува и како „Св. Илија Каломенов” според името на нејзиниот сопственик; црквата Св. Илија, близу Св. Теодор ја споменува С. Радојчић, Старине... стр. 14; В. Петковић, Прегледи... стр. 299, го регистрира само името на црквата Св. Илија.

Илиу сѣ никовѣ ѿд' поути ц(а) р'снога кои гред(е) мимо свети Ѡевд(о)рѣ...". Околноста дека црквата Св. Илија се споменува од царскиот пат што оди крај црквата Св. Теодор, укажува на можност црквата Св. Илија да се бара крај црквата Св. Теодор, односно на просторот означен на сл. 3 со римско X.

XI. Во вториот став од XXIV пасус во Милутиновата повелба се споменува црквата од подалечна скопска околина Св. Димитри²²⁾ со следниов текст: „Тоугере нива до Коуќлаѣ и до с(в)т(а)го Димитриѣ ѿт' поути велинега кои гредѣ оу Чрѣшево“.

Единствениот топоним големиот пат што оди во Црешево дава можност да се претпостави местонаоѓањето на црквата Св. Димитри релативно на патот кон Црешево поблизу до градот, на просторот означен на сл. 3 со римско XI.

XII. Во третиот став од XXIV пасус во Милутиновата повелба се споменува црквата Св. Прокопиј²³⁾ со следниов текст: „И при манастири с(в)т(а)го Геѿргиѣ вѣрѣтѣ .Ѣ. погонѣ ѿт' поути ѿт' с(в)т(а)го Прокопиѣ до Ѣтоуденца Фроушкаго и до Пшинѣнина“.

Црквата Св. Прокопиј се споменува понатаму во четвртиот став од XXIV пасус со текст: „З' друге стране манастира нива ѿт' црѣкве с(в)т(а)го Прокопиѣ до Калиге и до Потк и до поути“.

Овде е неопходно да биде објаснето дека името Прокопиј што се споменува во XXIV пасус и другаде без атрибуцијата свети, најверојатно не ја означува црквата Св. Прокопиј.

При разгледување на овие текстови, во кои двапати се споменува Св. Георги Горгос за поблиско лоцирање на црквата и имотот на Св. Прокопиј, се доаѓа до заклучок дека црквата Св. Прокопиј треба да се бара близу манастирот Св. Георги Горгос. И бидејќи е веќе претпоста-

²²⁾ Р. Грујић, Скопска митрополија, . . . , стр. 138, според Милутиновата повелба ја споменува црквата „Св. Димитри крај патот за Црешево“; црквата Св. Димитри ја споменува С. Радојчић, Старине . . . , стр. 14; В. Петковић, Преглед. . . , стр. 229 ја регистрира црквата Св. Димитри што се споменува во Милутиновата повелба од 1300 година (крај патот за Црешево). Натаму во соопштението В. Петковић прави голем превид додавајќи кон оваа средновековна црква податоци од XVIII и XIX век што се однесуваат за сегашната црква Св. Димитри под Скопското Кале. Јас сметам дека има најсериозна основа да се третираат црквата Св. Димитри од Милутиновата повелба и сегашната црква Св. Димитри под Скопското Кале за две цркви што потекнуваат од различно време и се наоѓале на различни места.

²³⁾ Р. Грујић, Скопска митрополија, . . . , стр. 138, ја споменува црквата „св. Прокопиј на Вардар недалеку од устието на Серава“. Ова одредување на местонаоѓањето на Св. Прокопиј го сметам за неосновано и неприфатливо. Имено, во двата текста од XXIV пасус никаде не се споменува Вардар ни устието на Серава и до толку е почудно и понеосновано ваквото категорично и точно одредување; црквата Св. Прокопиј ја споменува С. Радојчић, Старине. . . , стр. 14, кај устието на Серава; В. Петковић, Преглед. . . , стр. 229, пишува дека Св. Прокопиј е недалеку од устието на Серава. Очигледно е дека е прифатено без проверување неоснованото мислење од Р. Грујиќ, или секој автор самостојно дал идентично неосновано мислење.

вено местонаоѓањето на Св. Георги Горгос²⁴) на ридот кај Султан Мурат џамија, тоа може да се претпостави местонаоѓањето на црквата Св. Прокопиј на просторот означен на сл. 2 со римско XII.

XIII—XIV. Во Милутиновата повелба во четвртиот став од XXIV пасус се споменуваат една до друга црквите Св. Атанасиј²⁵) и Св. Петка²⁶) со текст: „ѿ више ние ника дроуга до п(и)с(коу)па и до с(ве)т(а)го ѿдданашиа, а оу ниеи банеа, та до Ѕљкаса и до с(ве)те Петке и до с(ве)те Троеручнице”.

Фактот дека оваа втора нива се споменува лоцирана над и погоре од споменатата нива на црквата Св. Прокопиј дава основ да се претпостави дека тоа погоре значи спротиводно по Серава или угорно кон ридот Гази Баба. Бидејќи и едното и другото толкување се поклопуваат географски, тоа може да значи дека местонаоѓањето на црквите Св. Атанасиј и Св. Петка треба да се претпостави северно од црквата Св. Прокопиј и Св. Георги Горгос, на просторот означен на сл. 2 со римски XIII и XIV.

Понатаму во Милутиновата повелба во XXVI пасус се споменува црквата Св. Богородица Чрногорска, којашто некои проучувачи²⁷) ја сметаат идентична со црквата Св. Богородица Матејче. Ова толкување го прифаќам со една резерва предизвикана од фактот дека е многу чудно селските меѓи чрешевски да зафаќаат простор колку еден голем феуд со дијаметар од околу 11 километри, што може да се заклучи од текстот на XXVI пасус: ѿ меге чрешевске починијуть: wt’... та низ д’ѿљк на коутел’ски поутъ, wt’ коутел’скаго поутн... та над’ с(ве)тоую ѿ(огородн)цоу Чрногор’скѿ. . .”.

XV. Натаму во Милутиновата повелба во првиот став од XXVIII пасус се споменува црквата од блиската скопска околина Св. Теодор

²⁴) К. Петров, Идентифицирање локалитетот на манастирот Св. Георги Горгос, Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот во Скопје, Скопје, 1968 кн. 20.

²⁵) Р. Грујиќ, Скопска митрополија, . . . , стр. 138, ја споменува црквата Св. Атанасиј близу Св. Богородица Троеручица; В. Петковиќ, Преглед. . . , стр. 299, ја споменува црквата Св. Атанасиј близу Св. Богородица Троеручица.

²⁶) Р. Грујиќ, Скопска митрополија, . . . , стр. 138, ја споменува црквата Св. Петка близу Св. Троеручица; црквата Св. Петка во близина на Троеручица; ја споменува С. Радојчиќ, Старине. . . , стр. 14; В. Петковиќ, Преглед. . . , стр. 299 ја споменува црквата Св. Петка близу црквата Св. Богородица Троеручица.

²⁷) В. Марковиќ, Православно монаштво. . . , стр. 19, наведува изворни податоци дека Св. Богородица Чрногорска е црквата Св. Богородица Матејче; Р. Грујиќ, Скопска митрополија, . . . , стр. 54, смета дека: „Врз основа на уште недоволно утврдени податоци изгледа дека и првобитната црква на Св. Богородица Чрногорска-Матејче, во планината недалеку од Куманово, настанала во време на цар Исак Комнен (1057—9 год.); но вон сомневање е, врз основа на архитектонски податоци, дека таа е од XI или XII век”. На стр. 127, сл. 63 и на стр. 129 сл. 64, стои дека манастирот Св. Богородица Чрногорска е Матејче. Исто на стр. 208; В. Петковиќ, Преглед . . . , стр. 184, пишува: „Матейк (Матејче), манастир над Куманово, според секоја прилика Св. Богородица Чрногорска, што се споменува во хрисовулата од крал Милутин, подарена на Св. Георги Горгос.”

над Водно²⁸) и Св. Пантелејмон со следниов текст: „Водно село припадна краљевство ми, и во нѐмъ монастырѣ Свѣтѣмъ Богородица Юлѣвоуса съ Свѣтѣмъ Фѣдоромъ надъ Водномъ и съ Свѣтѣмъ Пантелеимономъ...”

Бидејќи текстот дава податоци за местонаоѓањето на црквата Св. Теодор над Водно, можно е таа да се претпостави кај селото Горно Водно на просторот означен на сл. 3 со римско XV. Понатаму сметам дека е вон сомневање дека споменатата црква Св. Пантелејмон е познатата црква во Нерези²⁹), бидејќи во истиот пасус натаму се вели: „... ведно во кестъ село Водно и Нерѣзи, ...”.

²⁸) Има уште еден изворен податок што ја споменува црквата Св. Теодор и Скопје во 1392 година. Дали тој податок се однесува за Св. Теодор над Водно или за Св. Теодор во Хваште е тешко да се утврди, и во отсуство на сигурна можност се определив да сметам дека овој податок се однесува за Св. Теодор над Водно. Тоа е податокот што го објавува Љ. Стојановиќ, Стари српски записи и натписи, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, С.К.А., Београд, 1902, књига I, бр. 177: „Простите и благословите неиспаваго сине комате Трѣвда свѣтѣмъ Фѣдоромъ роукою грѣшною Стефана монаха вѣкшаго страна таѣа и хтитора свѣты Фѣдора. Їже дрѣзнеть ѿнети Христось да моу... соупостати во дѣнь страшнаго соудѣ. Во лѣт(о) ≠ .ṣ.ḏ. сотне, кѣди Турци прикѣше Скопие, мѣсеца ген. .ṣ.ḏ.”. Записи во рак. Хл. бр. 134—Поп. 291; В. Марковиќ, Православно монаштво..., стр. 97, ја споменува црквата Св. Теодор над Водно; Р. Грујић, Властелинство..., стр. 60, ја споменува црквата Св. Теодор над Водно, правејќи и претпоставка за нејзиното местонаоѓање со следните зборови: „Останатите две беа парохиски цркви: Св. Пантелејмон во село Нерези и друга Св. Теодор” надъ Водномъ (Новаковиќ, Законски, ... стр. 611, 613) во денешно Горно Водно. Двата Св. Теодори постоеа уште и во 1392 како манастири. Нив ги обновил монахот Стефан, којшто на еден свој ракопис забележал датум (6. јануари 1392) кога Турците го зеле Скопје”. Јас сметам дека е сосема без основа тврдењето на Р. Грујиќ дека двете цркви посветени на Св. Теодор постоеле во 1392 година, што само може да се претпостави а не и да се тврди, бидејќи во записот на монахот Стефан не се споменуваат двете, а само една црква Св. Теодор. Исто така е сосема без основа и тврдењето од Р. Грујиќ дека двата манастири ги обновил монахот Стефан. Од записот е можно само да се заклучи дека монахот Стефан бил ктитор на едната црква Св. Теодор; Р. Грујиќ, Скопска митрополија..., стр. 56, пишува за црквата Св. Теодор над Водно како за Св. Теодор Стратилат со местонаоѓање над Св. Богородица Воденска; Р. Грујиќ, Скопска митрополија..., стр. 188, пишува следното: „... еден ракописен Триод, којшто на Водици 1392 год. го довршил монахот Стефан за својот манастир Св. Теодор на Водно над Скопје, којшто самиот во тоа време го обновил. Тогаш Турците дефинитивно го зеле Скопје од крал Марко и почнале да се населуваат во него, како што тоа резигнирано го забележи самиот Стефан во својот лапидарен запис дека ракописот го свршил...” Во лето 69 сотино (= 1392 г.), к’ ди Турци прикѣше Скопие, мјесеца генвара 6”; Р. Грујиќ, Скопска митрополија..., стр. 185, сл. 95. пишува дека: „Серскиот митрополит Јаков, господар на властелинството Св. Никола под градот Кожле на Пчиња во Скопска област, му принесува на Христа богато украсено Евангелие чија минијатура ја изработил во 1354 година писателот на Евангелието „расодер” Калист во манастирот Св. Теодор на Водно над Скопје”; црквата Св. Теодор на Водно ја споменува С. Радојчиќ, Старине..., стр. 14; В. Петковиќ, Преглед... стр. 299, ја споменува црквата Св. Теодор во Водно.

²⁹) Вон сомневање е постоењето и местонаоѓањето на црквата Св. Пантелејмон во село Нерези, според наводот во првиот став од XXVIII пасус на Милутиновата повелба. Меѓутоа, потребно е да се ревидира тврдењето од Р. Грујиќ, Скопска ми-

XVI. Натаму во Милутиновата повелба во третиот став од XXVIII пасус се споменува црквата Св. Георги во Церебулската пештера³⁰⁾, со следниов текст: „Црквѣ подъ градомъ с(кв)ти Геворѓине въ пещерѣ Церебул’скон. . .”.

Фактот дека во овој текст и во текстот во кој попатаму се одредуваат местите на црквата под Скопското Кале³¹⁾, се споменува просторот под градските зидови околу Водената пирга укажува дека црквата Св. Георги Церебулски треба да се постави во западната падина под Скопското Кале, односно на просторот означен на сл. 2 со римско XVI.

Обидот за идентифицирање на Св. Георги Церебулски не даде позитивни резултати³²⁾.

трополија, . . . , стр. 138, дека меѓу другите цркви на територијата на Скопје постоела и црквата „Св. Пантелејмон крај патот за Лисиче”. Таква црква не постои ниту наведена во Милутиновата повелба. Р. Грујиќ направил само едно неосновано толкување на дел од текстот во седмиот став од XXIII пасус каде што стои: „. . . До поута кон иде оу Лисиче и до Панделеимона.” Овде најверојатно станува збор за лично име на власник на нива, а не за црквата Св. Пантелејмон. Во прилог на ваквото мислење зборува фактот дека во целата Милутинова повелба сите споменици цркви имаат пред името атрибут свети (со исклучок на случаите кога Света Богородица Троеручица е наречена само Троеручица). Дури и неколкуте царски имиња имаат атрибут свети; црквата Св. Пантелејмон, во близина на Св. Троеручица ја споменува С. Радочиќ, Старине. . . , стр. 14; по овој погрешен податок се поведува и В. Петковиќ, Преглед. . . , стр. 299, којшто го споменува Св. Пантелејмон крај патот за Лисиче.

³⁰⁾ Р. Грујиќ, Скопска митрополија, . . . , стр. 138 ја споменува „. . . и наоѓајќи најблиската црква Св. Георги „под градот во пештера Церебулска”, меѓу главната градска кула и кулата на водата кај таканаречената водена градска порта — значи, во градскиот рид над денешната електрична централа, каде што и сега се гледа вдлабнатина во којашто се наоѓала црквата”. Мислењето на Р. Грујиќ потребно е да биде разгледано, бидејќи има основа за негово ревидирање. Вдлабнатината што ја споменува Р. Грујиќ ми е позната одамна, но не може да биде идентифицирана со Церебулска пештера поради важната причина на нејзиното меснонаоѓање. Имено, оваа вдлабнатина — пештера не се наоѓа под Скопското Кале, ами на растојание од околу 200 метра северозападно, и што е уште поважно се наоѓа во северозападниот рид на височина за 10—15 метра над Скопското Кале; црквата ја споменува и С. Радојчиќ, Старине. . . , стр. 14; В. Петковиќ, Преглед. . . , стр. 299, ја споменува црквата Св. Георги под градот „во пештерата Церебулска”.

³¹⁾ Во истиот трет став од XXVIII пасус се споменува за црквата Св. Георги во Церебулската пештера „. . . сѣ виногради, сѣ нивкиѣмъ, сѣ млини; . . . ” покрај зидовите и кулите крај водената врата и водената пирга. На просторот под Калето од западната страна каде што е сега Електричната дизел централа, Сајмиштето и т.н. Фестивалска сала, до Втората светска војна течеше полноводен јаз на којшто беше голема мелница т.н. Шабан паша. Околу неа северно и јужно беа градини и овоштарници, веројатно на истото место на кое се споменуваат лозјата, нивите и мелниците што и припаѓале на црквата Св. Георги во Церебулската пештера, та се дадени заедно со црквата и црковните имоти на Св. Георги Горгос. Треба да се приспомни дека нешто повеќе од еден километар северозападно спротиводно крај Вардар се наоѓа црквицката Св. Георги во Криви Дол. Меѓутоа, сосема е исклучено оваа црква да е Св. Георги Церебулски, бидејќи не е под Калето и не се наоѓа во пештера.

³²⁾ Несомнен факт е дека укажаната од Р. Грујиќ пештера има не само туфитски мек ами и конгломератски тврд состав, така што е потрајна од евентуалните други пештери под тврдината. Но најголема пречка да се прифати оваа пештера за евентуално ложирање на црквата Св. Георги во Церебулската пештера не е само во окол-

XVII. Меѓу последните во низата споменици што се редат во Милутиновата повелба се споменува црквата Св. Марина³³) во четвртиот став од XXVIII пасус, со следниов текст: „И цр̃ккв̃кь с(вѣ)таѣ Марина више града, . . .”.

Ако се суди само според предлогот за место, црквата Св. Марина може единствено да се наоѓала на ридот на северозападната страна од Скопското Кале што е за 10—15 м. повисок од тврдината. Според ова местонаоѓањето на црквата Св. Марина би можело да се претпостави кај некогашните турски и доскорешните касарни на просторот означен на сл. 2 со римско XVII.

Обидот за идентифицирање на црквата Св. Марина на ридот не донесе позитивни резултати³⁴).

XVIII. Последна што се споменува во Милутиновата повелба е црквата Св. Богородица од монахот Ксенофон³⁵), во третиот став од XXXVIII пасус, со следниов текст: „Кьноутр̃кь град(а) Скопнѣ, при краткѹ великѹ полата и цр̃к(о)кь с(вѣ)таѣ Богородица, еже нест' придал' монахъ Ксенофонъ, . . .”.

Секако дека лоцирањето на црквата Св. Богородица Ксенофон со релативно најголема точност укажува дека нејзиното местонаоѓање може да се бара внатре во Скопското Кале, односно на просторот означен на сл. 1. со римско XVIII.

Во третиот изворен документ, повелбата на византискиот император Андроник од 1308 година за прилагање на манастирот Св. Никита на Хиландар³⁶), има податоци за две цркви во Скопје.

носта како се дочувала во мек материјал пештерата до наше време, што може да значи дека е од поново време, ами во фактот дека таа е на поголема височина од Скопското Кале и не се наоѓа под тврдината како што наведува повелбата. Затоа сметам дека црквата Св. Георги во Церебулската пештера се наоѓала во пештерата под градот, близу до кулите и дека заедно со неодржуваната црква исчезнала и пештерата од мек туфит.

³³) Р. Грујић, Скопска митрополија, . . . , 138, ја споменува црквата Св. Марина; црквата Св. Марина над градот ја споменува С. Радојчић, Старине. . . , стр. 14; В. Петковић, Преглед. . . , стр. 299, ја споменува црквата Св. Марина над градот.

³⁴) Испитувањето што го обавив на широкото плато, укажува дека тоа е единствено место над тврдината и дека само овде може да се бара црквата Св. Марина „више града”. Но при испитувањето утврдив дека целиот простор има бројни траги од темели на урнатини веројатно касарнски приградби крај големите урнати касарни. Сега не е можно да се утврдат траги на црквата, но веројатно дека и порано таа задача не била едноставна.

³⁵) Р. Грујић, Скопска митрополија, . . . , 138—139 ја споменува црквата од „монахот Ксенофон, којшто околу 1300 година му ја подарил на манастирот Св. Георги Скопски својата палата со црквата Св. Богородица — внатре во градот Скопје, кај големата врата”; црквата Св. Богородица, внатре во град Скопје при големата врата, ја споменува С. Радојчић, Старине. . . , стр. 14; В. Петковић, Преглед. . . , стр. 299, ја споменува црквата Св. Богородица приложена од монахот Ксенофон на манастирот Св. Георги Горгос.

³⁶) Р. Грујић, Три Хиландарске повеље, Потврда прилагања обновленог манастира Св. Никите у Скопској Црној Гори, са свима његовим имањима, задужбини у Св. Гори, од византиског цара Андроника II Палеолога, маја 1308 год., Гласник СНД, Скопје, 1935, стр. 24—26.

XIX. Едната од нив Св. Богородица Боришичина³⁷⁾ се споменува во првиот став на повелбата со следниов текст: „Ѣ томъ Ѣкопни дрѣ-гага цркви на име с(ве)тиѣ Го(городи)це Боришичина...“. Судејќи според овој податок би можело да се претпостави местонаоѓањето на св. Богородица Боришичина на просторот во Скопското Кале. Ваквото претпоставување е засновано врз податокот дека во истава повелба во истиот став една реченица понапред се вели дека црквата Св. Никита од Скопска Црна Гора е во Скопје, но со уточнето одредување дека се наоѓа во метохија: „... иже къ Ѣкопи црква с(ве)т(а)го м(с)ч(е)ника Никити къ метохию“. И понатаму составувачот на оваа повелба за разлика од лоцирањето на Св. Богородица Боришичина во Скопје, сосема точно во селото Љуботен ја поставува црквата Св. Никола, со следниов текст во првата реченица од четвртиот став: „И дрѣга црква с(ве)т(а)го Николи, вѣрѣтаюци се в' намѣсти Любѣни...“. Сево ова дава право според повелбата да се претпостави местонаоѓањето на црквата Св. Богородица во широкиот простор на Скопското Кале, односно на просторот означен на сл. 1 со римско XIX.

XX. Втората црква што се споменува во Андрониковата повелба е црква од блиската скопска околина Св. Јован Крстител³⁸⁾. Во последната реченица на првиот став за неа зборува следниов текст: „И дрѣгага црква кою нест' подвигнѣль тѣи самъ крал', Ивана Кр'ст(итѣ)ла“.

Тргувајќи од податоците што оваа црква ја споменуваат како седиште на скопската митрополија во турскиот период, може да се дојде до заклучокот дека црквата не можела да биде во Скопското Кале, бидејќи би била разурната при неговото заземање. Бидејќи, пак, за нејзиното лоцирање во Скопското Кале не постојат никакви податоци, сметам дека претпоставката за местонаоѓањето на оваа црква не е можна³⁹⁾.

³⁷⁾ Црквата Св. Богородица, храм на властелинката Боришица, ја споменува С. Радојчиќ, Старине... стр. 14; В. Петковиќ, Преглед... стр. 299 не ја споменува оваа црква.

³⁸⁾ В. Марковиќ, Православно монаштво... стр. 23. само посредно ја споменува црквата на Св. Јован Претеча со зборовите: „... во турско време (1641 и 1687), Митрополијата во Скопје била при некој манастир Св. Јован Претеча“; Р. Грујиќ, Скопска митрополија, ... стр. 140, споменува дека Милутин подигнал нова црква Св. Јован Крстител во варош под градот; Р. Грујиќ, Скопска митрополија, ... стр. 148, ја споменува црквата со зборови: „... при скромната црква Св. Јован Претеча, што крал Милутин ја соградил негде на периферијата на Скопје; В. Петковиќ, о.ц. стр. 299, за црквата на Св. Јован Крстител пишува следното: „Црквата ја созидал крал Милутин пред 1308 година. Изгледа дека по разурнувањето на Св. Богородица Троеручица седиштето на Скопската митрополија било при оваа црква (според Споменик С.К.А. XXXVIII). Во 1641 година митрополитот скопски Симеон од манастирот Св. Јован Претеча со еромонахот од истиот манастир Пахомие бил во Русија, каде што му е допуштено да остане, а во 1645 година бил во Ерусалим, каде што за малку не бил избран за патријарх“ (според Глас С.К.А. стр. 299). (Податоците од 1687 година се во белешка 71).

³⁹⁾ Не постои никаква можност за поврзување со сегашната црква Св. Јован кај Капиштец. Нема сомневање дека на местото на сегашната црква Св. Јован Крстител на Капиштец можело да постои некое старо црквине, врз кое е подигната сегашната црква. Меѓутоа сосема малку е веројатно на вооредно тесниот простор да можела да биде поголема црква и место за седиште на скопската митрополија во средината на XVII век.

XXI. Во четвртиот изворен документ, Милутиновата биографија од времето пред 1337 година⁴⁰), покрај Богородица Троеручица се споменува и црквата Св. Константин⁴¹), со следниов текст: „... и сѝзда... и црковъ скетаго Конѝстантина вноутрѣ града Скопиа...“.

Зборовите „внoутрѣ града“ на сосема одреден начин ја лоцираат црквата Св. Константин и заради тоа сметам дека со многу сигурност може да се претпостави местонаоѓањето на црквата Св. Константин во Скопското Кале, односно на просторот означен на сл. 1 со римско XXI.

XXII. Во петтиот изворен документ, Карловачкиот родослов од втората четвртина на XV век⁴²), се споменува во Скопје црквата Раѓање на Богородица подигната од крал Урош. Меѓутоа, скудноста на овие податоци оневозможува да се постави лоцирањето на оваа црква.

XXIII. Макар од подоцно време и за една црква од скопската околина треба да биде споменат и шестиот изворен документ, што е всушност еден запис од 1531 година врз еден ракопис⁴³), со кој се споменува црквата Св. Георги во Крушопек⁴⁴) со следниот текст: „Прѣде попъ Стошко къ место богохранимоемо къ место Крѝшопекѝ къ храмъ скетаго вѣликомѣченика Гергѝа месеца юла . љ ѣ . днѣ къ лѣто ≠ . ѝ . љ . ѣ .“.

Иако е овој запис од почетокот на XVI век, тоа не ја исклучува веројатноста дека овој храм можел да биде и постар. Според дадените податоци неговото местонаоѓање може да се претпостави во селото Крушопек или сосема наблизу до него, односно на просторот означен на сл. 3 со римско XXIII.

⁴⁰) Ѓ. Даничиѝ, Животи... , стр. 138.

⁴¹) В. Марковиѝ, Православно монаштво... , стр. 92, пишува според Милутиновата биографија за црквата Св. Константин внатре во градот Скопје што ја подигнал или обновил Милутин; Р. Грујиѝ, Скопска митрополија, ... , стр. 140, споменува меѓу другото дека Милутин подигнал нова црква Св. Константин и Елена во самиот град; Р. Грујиѝ, Ibidem стр. 180, 183 и сл. 94, посредно ја споменува црквата Св. Константин претпоставувајќи дека во неа бил погребан во 1318 година заповедникот на скопската тврдина Стефан Порќа, чија надгробна плоча е најдена во тврдината; Р. Грујиѝ, Скопска митрополија, ... , стр. 195, ја споменува црквата Св. цар Константин и Елена како задужбина на Милутина; В. Петковиѝ, Преглед... , стр. 299, меѓу другите цркви ја споменува и црквата Св. Константин „внатре во градот Скопје“ созидаана од кралот Милутин, додавајќи дека за оваа црква нема податоци.

⁴²) В. Марковиѝ, Православно монаштво... , стр. 116 пишува: „Само Карловачкиот родослов, за кој се зема дека настанал во втората четвртина на 15 век, тврди дека Урош ја подигнал „црков“ Раѓање на Богородица во Скопје. Секако според овој родослов или неговиот изворник, ова тврдење се наоѓа уште и во Бранковиќев хронограф, како и кај патријархот Пајсиј. Бидејќи оваа црква ја подигнал Урош, таа не е Богородица Троеручица, што веќе постоела во Милутиново време, и затоа што во истиот родослов се споменува Богородица Черногорска односно Матејче, тоа податокот не се однесува за оваа црква, ами Раѓање Богородичино е црква во Скопје и скопско“; В. Петковиѝ, Преглед... , стр. 299, ја споменува црквата Раѓање на Богородица што ја подигнал Урош.

⁴³) Љ. Стојановиѝ, Записи... , Београд, 1923 књ. IV, 6238, записи во рак. Н.Б. бр. 913 — Ј. Томиѝ.

⁴⁴) В. Петковиѝ, Преглед... , стр. 111, ја споменува црквата со следните зборови: „Св. Георги, црква во Крушопек, (кај Нерези) во која г. 1531 дошол поп Стојко“.

Во осветлувањето на целото прашање за скопските средновековни споменици не треба да бидат занемарени и податоците што посредно ги даваат проучувачите на други сродни проблеми.

XXIV. Еден податок за скопска црква е објавен во 1925 година. Тогаш е укажано на околноста за постоење на црквата Св. Недела⁴⁵) на местото на Алаца џамија. Меѓутоа, анкетниот карактер на ваквото мислење е сосема непогодна основа за прифаќање и на оваа црква како скопска и ова прашање треба да остане уште отворено.

Последна по времето на споменување е црквата Св. Спас⁴⁶). Останува сосема непознат изворот според кој е интерпретиран овој податок. Исто така не постои ниеден податок за местонаоѓањето на црквата.

Поради објективни неповолни околности од различен карактер, како на пример: широкиот не сосема уточнет регион на местонаоѓањето, потоа станбената изграденост на претпоставениот простор на местонаоѓањето и на крајот поради исклучивата потреба со систематски археолошки ископувања да се реши прашањето, не е сторен никаков обид за идентифицирање на црквите Св. Никоје, Св. Димитриј, Св. Прокопиј, Св. Атанасиј, Св. Петка, Св. Богородица на монахот Ксенофон, Св. Богородица Боришчина и Св. Константин.

Рекогносцирањата и испитувањата за идентифицирање што се обавени на широките простори околу претпоставеното местонаоѓање на црквите Св. Врачи, Св. Теодор во Хваште, Св. Илија близу Хваште, Св. Теодор на Водно и Св. Георги кај Крушопек, не донесоа позитивни резултати.

* * *

Од вистинско и неделимо значење за прашањето на траењето на средновековните скопски цркви е обидот за една прифатлива претпоставка што би ги објаснила причините и времето на нивното запустување и уништување. Бездруго дека не може да се очекува уточнето претпоставување за секој споменик и токму тоа е причина ова прашање да се разгледува одделно.

Според проучените околности можат објективно да бидат согледани три главни причини за запустувањето, разурнувањето и исчезнувањето на средновековните скопски споменици. Првата и основна при-

⁴⁵) Г. Елезовиќ, Турски споменици у Скопљу, стр. 152, Гласник СНД, књ. I, св. 1., Скопје, 1925, стр. 152 пишува: „Барајќи го по Скопје стариот храм на Св. Георги на Серава, нашите родољубни патници и публицисти често се запираа кај оваа Алаца џамија, која со својот надворешен изглед побудуваше од некаде сомневање дека настанала од стар христијански храм или во најмала рака на црквени темели, до толку повеќе што христијаните скопјани и денес тврдат дека тука била црквата на Св. Недела.”

⁴⁶) В. Петковиќ, Преглед. . . , стр. 299, ја регистрира црквата Св. Спас, како споменик за кој не се зачувани никакви помени. Понатаму додава податоци за обновувањето на сегашната црква Св. Спас во 1820 година. Од текстот кај В. Петковиќ не е јасно дали сегашната црква ја поврзува со онаа претпоставената постара, и во кое време ја става постарата црква Св. Спас.

чина е доаѓањето на Турците што донесува темелни промени во управно-политичките, економските и културните услови, кога умираат, бидуваат оневозможени или осиромашени донаторите и ктиторите што ги издржувале своите и ги помагале другите цркви.

Во категоријата на иста причина влегува и моментот кога поради војна или менување на државната управа црквата ги загубила имотите та намалуваат и сосема запираат приходите за одржување на црквата. Оваа причина постоела и пред турското освојување, и познати се доста цркви што биле запустени и потоа обновени. Така на пример се наведува дека Стефан Немања го обновил стариот храм на Архистратиг Михаил во Скопје, што значи дека бил запустен⁴⁷⁾. Понатаму од Милутиновата повелба познато е дека кралот го затекнал Св. Георги Горгос „... отъ мноꝗ лѣтъ запустѣвъшоу и разорена отъ основаниа“⁴⁸⁾. Има, се разбира, уште случаи на запустени цркви и пред турското освојување причинети од секнување на приходите од донаторите, ктиторите и од имотите, поради војна и политичко-државни или феудални промени, но секако дека со турските освојувања оваа причина доаѓа до најсилен израз и добива најголем интензитет.

Втора главна причина е разурнувањето и уништувањето на црквите што го сториле Турците како акт на султанска, или пашинска репресалија, или како акт на бесправно применување на сила⁴⁹⁾.

Третата помалу значајна причина е нетрајноста на некои црквени градби градени на непогодно тло, или градени веројатно од понетраен материјал, какви што биле можеби фамилијарните цркви во велмошките дворови.

Прочувачите на македонските средновековни споменици укажале на некои податоци за запаѓањето на црквите и манастирите во Македонија и во Скопје⁵⁰⁾. Од друга страна сумирани се и некои општи

⁴⁷⁾ В. Марковиќ, Православно монаштво... , стр. 22.

⁴⁸⁾ Р. Грујиќ, Три Хиландарске повеље... , Милутин... стр. 6, пасус I, став I.

⁴⁹⁾ Р. Грујиќ, Скопска митрополија, ... , стр. 213, 214, 215 пишува: Во еден ракопис од библиотеката на Академијата на науките во Београд има записи за одгласот од уценувањето на цркви и манастири заради откуп, од султанот Селим II (1566—1574), „Изиде бо таковоје повелџеније от самодр’шца султана оногo Селима. . . : да аште кто немоштан бје к’искупџенију својего си манастира и мјеста, отгоним беше“. Друг еден запис од околу 1569 година вели: „Тогда бист велика беда. . . продадоше пр’кве христијанске. . .“. Р. Грујиќ основано коментира потоа: „Тогаш запустеа најповеќе наши цркви и манастири и со тек на времето пропаднаа“.

⁵⁰⁾ В. Марковиќ, Православно монаштво... , стр. 118, 119, пишува: „Манастирите остануваат како без дарезливите кралови и царови од неманиќската куќа, исто така и без даражлива и богата „христољубива“ властела. Иноверното владеење претставуваше права несреќа за манастирите...“. На стр. 122 „... запустување на цркви и манастири. . .“, потоа дека Турците се „супостатни (непријатели) на божествената црква“. Мегутоа, Р. Грујиќ, Скопска митрополија, ... , стр. 196 наведува: „... името на архиепископот и митрополитот скопски Матеј, којшто околу четири децении управувал со скопската митрополија под турска власт — првпат се среќава во 1393 година, а умрел 11 јануари 1428 година — водел нормален црквен живот во Скопје. . . а има траги и на неговата коренспонденција со „страшниот“ турски султан Муса Челебија (1411—1413) год. Но, три месеци по смртта на митрополитот, Турците го зедаа за

податоци за уривање, пожари и земјотреси во Скопје во XV, XVI и XVII век⁵¹).

Во околностите на ваквите повторени несреќи и катастрофи изгледа дека не само што се конечно запуштени многу од скопските цркви, ами со време се затрени и нивните траги.

За нивното постоење само посредно сведочат некои надгробни плочи. На пример плочата на мајка му на цар Душан што била взида на некоја блиска црква во која кралицата била погребана, можеби и од старата црква врз којашто подоцна била подигната црквата Св. Димитри. Понатаму секако дека во некоја црква во тврдината или во нејзиниот двор бил погребан Стефан Порка во 1318 година, чија надгробна плоча е откриена во скопската тврдина⁵²). Можеби од помало значење,

свои потреби најугледниот и најбогатиот манастир од Скопската митрополија — Св. Георги Скопски (на 27 април 1428 година)⁵³); Р. Грујиќ, Скопска митрополија. . . , стр. 197 пишува: „ . . . во една наша стара ракописна книга од скопска околина, што сега се наоѓа во Хлудовата библиотека во Москва, е забележано дека на 13 мај 1467 година Турците со сила ги преселиле („прегнаше“) 15 православни куќи од Скопје. . . “; Р. Грујиќ, Скопска митрополија, . . . , стр. 198 пишува: „ . . . во почетокот на XVI век . . . Турците наредија да се урнат запуштените скопски цркви“.

⁵¹) К. Костиќ, Наши нови градови на југу, Београд, 1922, стр. 14, 15, 17, 19, пишува: „Под турско владеење Скопје често страдало. Според нашите летописи султанот Муса 1413 година го разурнал („расипа“) Скопје, а 1438 година кога султан Мурат II ја поपालил Србија, Скопје „изгорело и во него изгорела многу души“. Според еден современ запис, на 13 мај 1467 год. Султан Мухамед II иселил од Скопје 15 православни домови. . . 1535 година ги разурнале („расипаше“) црквите во Скопје, а 1555 год. големиот земјотрес („трус“) разурна многу куќи и цркви. 1594 год. „изгоре Скопје“. „Катастрофата од 1689 год. ја преживеаја само неколку камени згради, од останатото Скопје беа останале само урнатини, што можеа да се видат дури и кон крајот на 18 век“. „За несреќата да биде поголема, идната 1690 год. Скопје и неговата нахија пак пострада, сега од Турците“. К. Костиќ пишува на стр. 17: „Ноаљевиот патеписец Кавеј (1673) споменува во разурнатата стара тврдина една православна црква“. Овој навод тешко може да се прими дури и со резервираност. Имено, Скопското Кале играло голема улога веќе во преттурскиот период, така што е најверојатно дека таа значајна улога, и тоа воена, му останала и во турскиот период. Според тоа малку е веројатно на еден неисламски патеписец во опасни времиња да му овозможат влсгување и прошетка во Скопското Кале — воен логор. Уште помалку е веројатно дека Скопското Кале не било одржувано и можело да биде во урнатини. Најмалку веројатно е наспроти ова да можела сред турска тврдина што не е одржувана од господари Турци да се зачува една одржувана православна црква. Затоа е поверојатен наводот од Е. Челебија дека во Скопје во варош постоела православна црква што ја посетувале Латините.

⁵²) Р. Грујиќ, Скопска митрополија, . . . , стр. 125, сл. 62 има текст: „Левиот дел од плочата од гробот на мајка му на цар Душан. Вака притесаната плоча се наоѓа взида на црквата Св. Димитри во Скопје“. Исто стр. 180.

⁵³) Р. Грујиќ, Скопска митрополија, . . . , стр. 180 пишува: „Во тврдината на стариот скопски град, во осумдесеттите години од минатото столетие, се наоѓаше една плоча со скулптиран градски клуч во врвот на левиот агол. На неа можеше од натписот да се прочита само ова „ . . . Претстави се Стефан а зовом Порка. . . Си гроб јего. Вечна му памет. В лето 6826 (=1318 г.)“. Јас се сложувам со мислењето дека оваа плоча можела да биде надгробна плоча на еден од заповедниците на скопската тврдина во време на крал Милутин. На таква претпоставка уштатува скулптираниот клуч на плочата (сл. 94) и местото каде што е најдена плочата. На стр. 183 е објавена сликата 94 со текст: „Натпис на гробната плоча од заповедникот на скопската тврдина Сте-

но секако вреден да се спомене е и податокот за надгробната плоча на калуѓерката Евгенија⁵⁴) од 1536 година од подот пред влезот во сегашната црква Св. Богородица⁵⁵). Оваа плоча најверојатно потекнува од гробот во некоја блиска скопска црква, ако Евгенија била властелинка, или од гробиштата во дворот. Ништо не и пречи, меѓутоа, на претпоставката дека надгробната плоча можела да потекнува токму од постарата црква, или од нејзините гробишта, што била разурната на местото каде што подоцна е подигната сегашната црква Св. Богородица. Од уште помало значење, но секако не без индикациона вредност е надгробната плоча на Хаџи Максим од 1702 година од припратата на денешната црква Св. Богородица во Скопје⁵⁶). И оваа плоча од гробот веројатно била во некоја блиска скопска црква, или во гробиштата во дворот, а најверојатно потекнува од разурнатото црквиште на просторот каде што е изградена црквата Св. Богородица. Од 1727 година е надгробната плоча на архидјаконот Атанасиј „во иноцех речени Арсениј”, што се наоѓа во подот на црквата Св. Димитри пред јужната врата⁵⁷); истава оваа година црквата Св. Димитри се споменува како скопска катедрална црква⁵⁸).

Од посредно значење за потврдување на претпоставката дека некои средновековни цркви, иако не е можно да се знае кои точно, егзистирале и во турскиот период, можеби на местото на сегашните цркви, се малите предмети за црквена употреба. Меѓу овие мали предмети најстари се крилата на еден триптих од XVII век во црквата Св. Богородица⁵⁹). Потоа од значење се едно сребрено кандило од 1744 година и еден мал сребрен полиелеј од 1764 година изработен за црквата Св.

фан наречен Порќа. Во левиот агол е скулптиран клуч, симбол на неговата власт во тврдината. Умрел 1318 година и според секоја прилика, бил погребен при црквата Св. Константин и Елена во тврдината, каде што е и најдена плочата”. Сосема е веројатно дека Стефан Порќа е велмож и веројатно заповедник на тврдината та можел да биде погребен во една од тврдинските цркви или во нејзиниот двор: во Св. Богородица Ксенофон, Св. Богородица Боришичина или во Св. Константин, меѓутоа, навистина нема никаков податок што упатува најнапред да се одбере црквата Св. Константин.

⁵⁴) Р. Грујиќ, Скопска митрополија, . . . , стр. 206 „. . . а втората „калуѓерката” Евгенија, ни е позната по нејзината надгробна плоча од 1536 год. во камениот под пред влезот во денешната црква Св. Богородица во Скопје”.

⁵⁵) Кога се вели сегашната црква Св. Богородица, се мисли на црквата Св. Богородица што била изградена во 1835 година. Црквата сега веќе не постои, бидејќи изгоре во 1943 година, а останките, кои уште долго служеа за светилиште беа расчистени за изградба на Младински дом на левиот брег на Вардар, меѓу двата нови моста; овој дом е разурнат летото 1968 година за изградба според новиот урбанистички план.

⁵⁶) М. Павловиќ, Надгробни запис. . . , стр. 315 пишува: „Во соборната црква Св. Богородица во Скопје, во припратата, на горната страна на големиот банк од десната страна се наоѓа вздигана. . . надгробна плоча, со запис од 1702 година”.

⁵⁷) Р. Грујиќ, Скопска митрополија, . . . , стр. 228.

⁵⁸) Р. Грујиќ, Скопска митрополија, . . . , стр. 228.

⁵⁹) М. Јовановиќ, Православна саборна црква Свете Богородице у Скопљу, Архитектура — Декорација — Иконографија, Споменица српско-православног саборног храма Свете Богородице у Скопљу, Скопље 1935, сл. стр. 365.

Димитри⁶⁰). Треба да се спомене исто така и бакарниот тас од 1763 година од црквата Св. Богородица⁶¹). Сите овие предмети и неколку други неспомнати овде, се постари од времето кога е соградена црквата Св. Богородица и потекнуваат од скопски цркви во турскиот период.

Прашањето за постоењето на некоја постара црква на местото на подоцнешната Св. Богородица, не нашло досега конечен одговор. Едната од претпоставките дека на местото на црквата била „обична скопска јаруга“ е неодржливо од две причини. Прво, нивото на дворовите во околните куќи и во блиската околина е еднакво висок како и тлото на улицата околу црквата. Второ, ако тука навистина постоеше јаруга, несомнено дека во неа ќе беше свртец и текот на Серава со устието потиснато низводно во Вардар. Меѓутоа, текот и устието на Серава се озидани околу 100 метра западно педесетина години по градењето на црквата Св. Богородица. Втората претпоставка дека тука немало никакво старо црквиште е неприфатлива особено ако е условот за добивање ферман за градење на нова црква постоењето на старо црквиште⁶²). Најверојатно дека и на просторот на црквата Св. Богородица и на просторот на црквата Св. Мина биле стари црквишта можеби сосема покрити но незаборавени.

Сред ваквите општи околности можно е да се пријде кон разгледување на претпоставките и податоците за причините и времето на запустување на секоја црква поединечно.

I. Црквата посветена на Св. Архистратиг Михаил запустела веќе пред 1300 година, бидејќи не се споменува во Милутиновата повелба. Причините стојат најверојатно во секнувањето на приходи за поправање по некое воено опустошување или опожарување. Ваквите случаи не се осамени. Се наведува како сумирање на познати податоци од извори дека „Болшинството цркви и манастири во Скопје и по неговите области биле во време на нивното преминување под српска политичка и црквена власт речиси во потполна запустеност и пропаѓање, заради честите преминувања на тие области од раце в раце на разни господари во текот на речиси целиот XIII век“⁶³). Во Македонија во времето меѓу 1204 и 1261 и дури до 1282 година во околности на потполно разградени правни, економски и црквено-хиерархиски основи има чести борби и војни на разнородни војски и речиси никаков уметнички градеж. За осведочување на ваквата положба е и наводот дека Милутин веднаш по 1282 година ја обновил црквата Св. Богородица Троеручица⁶⁴).

II. Црквата Св. Богородица Троеручица изгледа дека траела се до XVI век кога била разурната. Се наведува дека: „...а кога во почетокот на XVI столетие речиси исчезнале христијаните од Скопје, Тур-

⁶⁰) М. Јовановиќ, Православна... , сл. стр. 363, стр. 421.

⁶¹) М. Јовановиќ, Православна... , стр. 422.

⁶²) И. Х. Василевиќ, Црква Свете Богородице у Скопљу, Споменица православног храма Свете Богородице у Скопљу, Скопје, 1935, стр. 296.

⁶³) Р. Грујиќ, Скопска митрополија, ..., стр. 139.

⁶⁴) Р. Грујиќ, Скопска митрополија, ..., стр. 140.

ците наредиле да се урнат запустените скопски цркви. Тоа го кажува еден лапидарен запис во ракописниот октоих од манастирот Св. Пантелејмон над село Нерези кај Скопје — „В лето 7043 (1535) год. расипаше цркви у Скопје“. „Многу веројатно е дека во тоа време пропаднале и катедралната црква на скопската митрополија — архиепископија... Св. Богородица Троеручица, за којашто патријархот Пајсиј, во почетокот на XVII век вели: дека уште ѝ се гледаат урнатините“⁶⁵). Уште понатаму како претпоставка се наведува: „... Затоа што Св. Богородица Троеручица беше уште во XVI век разорена“⁶⁶). Се разбира дека во околноста на отсуство на документи со точно одредување на разурнувањето на Св. Богородица Троеручица, можно е ваквите претпоставки да бидат прифатени. Особено кога тие се поклопуваат со наводот дека кога скопската митрополиска црква Св. Богородица Троеручица била разурната, скопската митрополија се преместила „...оттогаш при скромната црква Св. Јован Претеча...“⁶⁷).

III. За црквата Св. Георги Апокавков не постојат никакви податоци од документи или коментари. Најверојатна е претпоставката дека оваа црква, како и други фамилијарни што се наоѓале во дворовите крај велмошките палати⁶⁸), пострадала набргу по турското освојување и населувањето на Турците во XV век, кога ги зеле христијанските имоти и палати⁶⁹).

IV. Слична е положбата и со црквата Св. Никола кон Облата Пирга, бидејќи и за неа нема никакви изворни или други податоци за правите причини и времето на исчезнувањето. Ако се покаже како точно дека оваа црква Св. Никола била гробишна капела, тогаш таа можеби останала да егзистира подолго време, можеби до XVI—XVII век, благодарение на грижите на малите донатори при погребување. Подоцна кога гробиштата биле пренесени во црковните дворови, црквата запустела дури и како гробишна капела.

V. Не постојат никакви податоци за траењето и запустувањето на црквата Св. Богородица Воденска. Меѓутоа, прифатлива е претпоставката дека таа како нешто малку пооддалечена манастирска црква ги загубила своите сиромашни земји можеби во XV век. Без велмошки донации и без имоти и приходи манастирот се растурил со смртта на

⁶⁵) Р. Грујиќ, Скопска митрополија, ..., стр. 198.

⁶⁶) Р. Грујиќ, Скопска митрополија, ..., стр. 228.

⁶⁷) Р. Грујиќ, Скопска митрополија, ..., стр. 198.

⁶⁸) Р. Грујиќ, Скопска митрополија, ..., стр. 139, пишува: „... знаеме, од писмата на Димитри Хоматијан, дека во Скопје, веќе и во почетокот на XIII век имало цркви по дворовите на поедини граѓани. Така на пример се наведува дека стрикото на скопскиот клирик Константин Сухолитра имал своја фамилијарна црква во дворот до својата куќа“.

⁶⁹) Р. Грујиќ, Скопска митрополија, ..., стр. 198 пишува: „Пространите имоти, селата и земјите подарени на црквите и манастирите... почнаа Турците да ги грабаат и делат меѓу себе веќе со нивното доаѓање во Скопје... Со исчезнувањето на српските владетели, набргу исчезнаа и српските велможи...“

последните монаси, по што црквата почнала да запустува и се разурнала најдоцна до првата половина на XVI век.

VI. Бидејќи црквата Св. Богородица Бутелска не се споменува во подоцнежни документи, може да се смета дека е сосема непознато времето до кога траела. Претпоставката што би можела да биде прифатена е дека црквата можела да запусте во времето околу XV—XVI век, веројатно од загубување на донатори и немање на имоти за издржување. Но бидејќи релативно не многу оддалечените цркви Св. Никола и Св. Георги во Радишани се дочувале и покрај отсуство на имоти за издржување, може да се смета дека црквата Св. Богородица Бутелска е можеби урната заради неплатен насилен откуп, или заради некаква репресалија или со бесправно насилство најдоцна до XVI век.

VII. И за црквата Св. Никоје близу Серава нема податоци за нејзиното егзистирање и запустување. Најверојатна е претпоставката дека црквата, како и другите, со загубувањето на донациите и имотите запустела можеби во XV или најдоцна во XVI век, до колку токму за оваа црква не се однесува еден запис од средината на XVII век⁷⁰⁾.

VIII. Иста е положбата и со црквата Св. Врачи за чие траење нема податоци. Најверојатна е претпоставката дека црквата можела со мали донации на почитателите на свети Врачи, св. Кузман и Дамјан да потрае до XV—XVI век, по кое време од економски причини запустела, ако веќе порано Турците не ја зеле заедно со имотот. До колку се земе предвид веќе цитираниот навод од Евли Челеби за текето на Локман Баба — Хеким во XVI век, тогаш ова време се совпаѓа со претпоставката за траењето на црквата до XVI век.

IX, X. Нема податоци што би укажале до кое време траеле црквите Св. Теодор во Хваште и Св. Илија Каломенов. Ако се пријде кон прашањето со претпоставки, тогаш е најприфатливо да се смета дека црквите запустеле во XV век кога престанале доходите од донаторите и црквените имоти, или во XVI век кога биле доразурнати скопските цркви.

⁷⁰⁾ Кај Љ. Стојановиќ, Записи... , књ. IV, Београд 1923, под бр. 6835 се наведува следниот запис од 1647 и 1650 година „... и петрахили и книги. И времето сию кн... га деливаш... Скопје мзши вк човецех... иноцех Инаковз Љромонах, и Љкспих ю... и приложих... Николе, теже ...” Овој текст за прилагање на откупената книга, значи постоење на една црква посветена на Св. Никола во XVII век. Меѓутоа, да се утврди која е оваа црква не е сосема едноставно и дедукцијата може да биде базирана само врз претпоставки. Најнапред, разбирливо, доаѓа предвид претпоставката дека прилогот е сторен за една скопска црква Св. Никола и дури потоа доаѓаат претпоставките за цркви во скопската околина или за сосема оддалечени од Скопје цркви. Врз основа на споменувањето на Скопје во текстот на записот, се определив за првата најблиска претпоставка и за црквата Св. Никола, односно Св. Никола на Серава, затоа што другата црква Св. Никола Апокавов се смета за фамилијарна црква, којашто веројатно побргу запустела. Ако навистина овој текст се однесува за црквата Св. Никола на Серава, тогаш може да се претпостави нејзиното траење речиси до крајот на XVII век, и дека таа веројатно пострадала и била разурната во настаните во австро-турската војна во осумдесеттите години на XVII век.

XI. За траењето и запустувањето на црквата Св. Димитри на големиот пат за Црешево, нема податоци. Можна е претпоставката дека црквата запустела во XV или најдоцна во XVI век.

XII, XIII, XIV. Нема податоци за траењето и запустувањето на црквите Св. Прокопиј, Св. Атанасиј и Св. Петка. Најверојатна е претпоставката дека се запустени во XV век, можеби во исто време и заедно со имотите на Св. Георги Горгос, а најдоцна во XVI век кога и Св. Богородица Троеручица.

XV. Нема податоци за траењето и запустувањето на црквата Св. Теодор над Водно. Најверојатна е претпоставката дека кога запустел манастирот Св. Богородица во Водно од одземање на имоти запустела и црквата Св. Теодор, најдоцна до првата половина на XVI век.

XVI. За траењето и запустувањето на црквата Св. Георги во Церебулската пештера нема никакви податоци. Најверојатна би била претпоставката дека таа набргу запустела од следните причини. По турското освојување на скопската тврдина пристапот до црквата бил оневозможен бидејќи се наоѓала речиси под турскиот воен логор. И бидејќи се наоѓала во пештера од мек туфитски материјал со нетрајна површина, атмосферските води за релативно краток, период до крајот на XV век, без поправање и одржување, ја уништиле црквата.

XVII, XVIII, XIX. За црквите Св. Марина, Св. Богородица на монахот Ксенофон и Св. Богородица Боришчина нема податоци за траењето и запустувањето. Сосема е веројатна претпоставката дека тие биле веднаш разурнати од Турците по окупирањето на скопската тврдина, во крајот на XIV или почетокот на XV век.

XX. За траењето и запустувањето на црквата Св. Јован Крстител има посредни податоци. Се смета дека веќе во 1687 година запустела црквата и манастирот, веројатно заради репресалија на Турците против активноста на скопската митрополија во започнатата австриско-турска војна во осумдесеттите години на XVII век⁷¹⁾.

⁷¹⁾ Р. Грујиќ, Скопска митрополија, . . . , стр. 228, пишува: „Неговиот наследник беше (митрополитот) Евтимиј, којшто се споменува во 1687 година во октоихот „на Света Богородица Скопска на реката Треска“ — Матка, а истата година бил во Русија и ги молел руските цареви Јован и Петар за помош за да можел да ја подигне митрополијата, што ја разурнале Турците. Тој како и неговите претходници во XVII век, резидирал во Скопје при црквата Св. Јован Претеча, бидејќи Св. Богородица Троеручица била урната уште во XVI век; а во 1688 година по митрополитот Евтимиј во Русија оделе и неговите придворни калуѓери еромонахот Петрониј и дјаконот Јосиф, молејќи да им се дозволи да останат во Русија, бидејќи нивниот манастир Св. Јован запусте. . . “. Еден посреден податок што го наведува Љ. Стојановиќ, (Записи. . . књ. VI, Београд, 1926 година, 10. 193: „ . . . кѡ светѣшемѡ митрополитѡ скопскомѡ кѡр Ѳеофанѡ и приложи митрополит сѣу книгѡ. . . и подписа се лкто да битѣ ≠ зрч. мѡсеѡд маѣ ѡ. ѡз град(оу) Скопљу.“), укажува на можност да се смета дека во 1682 година имало уште скопски митрополит кој ја обавувал својата функција најверојатно во дотогашното митрополиско седиште во црквата Св. Јован Крстител. Со ова станува уште поверојатен податокот

XXI. За траењето и запустувањето на црквата Св. Константин нема податоци, но веќе е изнесена една сосема прифатлива претпоставка. Според неа црквата била прва разурната по турското окупирање на скопската тврдина⁷²).

XXII, XXIII, XXIV. За траењето и запустувањето на црквите Раѓање на Богородица, Св. Георги во Крушопек и Св. Недела, податоците се во толкава мера скудни што не даваат можност дури ни за претпоставување на времето на нивното траење и запустување.

Бидејќи кај авторот што ја наведува црквата Св. Спас нема никаква интерпретација на податоци, не е можно да се претпостави траењето и запустувањето на оваа црква, до колку овие податоци не се однесуваат за сегашната црква Св. Спас.

Dr. Kostantin Petrov

LA QUESTION DE L'EMPLACEMENT ET DE LA DURÉE DES ÉGLISES MÉDIEVALES DE SKOPJÉ

Résumé

Jusqu'à présent dans la science personne ne traite la question ni sur l'emplacement des églises médiévales de Skopjé, ni sur l'époque et les causes de leur disparition. Maintenant, on fait l'essai de répondre à ces questions à base d'éléments donnés par les textes de certaines bulles et d'autres documents.

I. Dans le document le plus ancien — la Biographie de St Siméon Némagna, par le roi Stevan Prvovenčani (le premier couronné) du XIIIe siècle, on mentionne l'église du St Archange Michel. Suivant d'autres appellations des lieux dans le même texte et d'après des recherches sur le culte, on peut supposer que l'emplacement de cette église était à l'endroit de la forteresse de Skopjé, qui est marqué par I sur la gravure I.

II. La bulle de Milutin de 1300 contient des données sur plusieurs églises médiévales de Skopjé. En les prenant par ordre, on mentionne d'abord l'église de la Ste Vierge Troeručica (la Vierge à trois mains). On peut prétendre

---

дека митрополијата траела во Св. Јован Крстител сè до 1687 година кога црквата била уништена. По еден релативно долг период во 1706 година се споменува како скопски митрополит Атанасиј II, а во 1711 година Константин и од 1725 до 1733 Кирил, меѓутоа ни за еден нема податоци при која скопска црква им се наоѓа митрополијата. Дури во 1727 година при едно дарување се споменува како скопска катедрална црква Св. Димитри, можеби оваа постојната црква (според Р. Грујиќ, Скопска митрополија, . . . , стр. 228).

⁷²) Р. Грујиќ, Скопска митрополија, . . . , стр. 194, 195 пишува: „Како се чини според слабо зачуваните податоци, Турците во Скопје во прво време го зеле само горниот град односно тврдината за свои потреби. И како прва црквена жртва, нема сомневање, била задужбината на крал Милутин во скопската тврдина — црквата Св. Константин и Елена.”

que cette église se trouvait entre la Sérava et la Tour Ronde, à l'endroit indiqué par II sur la gravure 2.

III. La seconde église que l'on mentionne dans la bulle de Milutin est l'église St Georgi Apokavkov. D'après les noms des lieux dans le texte, on suppose qu'elle se trouvait au pied de la forteresse de Skopjé, c'est-à-dire, à l'endroit marqué par III, sur la gravure 2.

IV. Par la suite, dans la bulle de Milutin on parle de l'église St Nicolas Apokavkov, dont on prétend l'emplacement entre l'église de la Vierge Troeručica et la forteresse de Skopjé, à l'endroit indiqué par IV sur la gravure 2.

V. L'église de la Ste Vierge Vodenska, que l'on mentionne trois fois dans la bulle de Milutin se trouvait, on le suppose, auprès du village de Vodno, à l'endroit indiqué par V sur la gravure 3.

VI. Pour les alentours de Skopjé, dans la bulle de Milutin on fait mention sur l'église de la Vierge de Butel. Suivant les éléments de discernement, on prétend l'emplacement de cette église entre le village de Butel et les flancs de la Skopska Crna Gora, c'est-à-dire à l'endroit indiqué par VI sur la gravure 3.

VII. On suppose que l'emplacement de l'église St Nicoë de Sérava, dont on parle dans la bulle de Milutin, était non loin de la Sérava, à l'endroit marqué par VII de la gravure 2.

VIII. L'église de St Vrači, également mentionnée dans la bulle de Milutin, se trouvait d'après certains éléments de reconnaissance, à l'endroit indiqué par VIII sur la gravure 2.

IX. Dans la bulle de Milutin on mentionne quatre fois une église des alentours de Skopjé, celle de St Théodore à Hvašte. D'après l'appellation des lieux dans le texte, on pense qu'elle se trouvait entre le village de Krušopek et la rivière Treska, à l'endroit marqué par IX de la gravure 3.

X. Une église des alentours de Skopjé, dont on parle dans la bulle de Milutin, est celle de St Ilija Kalomenov. On suppose que son emplacement était non loin de l'église St Théodore à Hvašte, c'est-à-dire à l'endroit indiqué par X sur la gravure 3.

XI. Dans la bulle de Milutin on parle également de l'église St Dimitri aux alentours de Skopjé et l'on pense qu'elle se trouvait sur le chemin vers Crechevo, mais plus près de la ville, à l'endroit indiqué par XI sur la gravure 3.

XII. On pense que l'emplacement de l'église St Prokopi, dont on fait mention dans la bulle de Milutin, se trouvait à proximité de l'église St Georgi Gorgos, c'est-à-dire à l'endroit de la mosquée du Sultan Murat, qui est marqué par XII sur la gravure 2.

XIII—XIV. Pour les églises de St Atanasi et de Ste Petka, dont on parle dans la bulle de Milutin, on suppose qu'elles se trouvaient au nord des églises St Georgi Gorgos et de St Prokopi, à l'endroit marqué par XIII et XIV sur la gravure 2.

XV. L'emplacement de l'église St Théodore sur Vodno, également mentionnée dans la bulle de Milutin, pouvait être auprès du village de Vodno, à l'endroit marqué par XV de la gravure 3.

XVI. On pense que l'emplacement de l'église St Georgi dans la grotte de Cérébul, dont on fait mention dans la bulle de Milutin, était au pied de la forteresse de Skopjé, à l'endroit indiqué par XVI de la gravure 2.

XVII. Pour l'église Ste Marina au dessus de la ville, dont on parle dans la bulle de Milutin, on pense qu'elle se trouvait sur la colline de la forteresse de Skopjé, à l'endroit marqué par XVII sur la gravure 2.

XVIII. On suppose que l'église de la Ste Vierge Xénophone se trouvait à l'emplacement de la forteresse de Skopjé, à l'endroit marqué par XVIII de la gravure 1.

XIX. Dans le troisième document, la bulle de l'empereur byzantin Andronique de l'année 1308, on mentionne l'église de la Vierge Borišičina. Suivant la toponymie locale dans le texte, l'emplacement de cette église aurait été à l'endroit de la forteresse de Skopjé, indiqué par XIX sur la gravure 1.

XX. En ce qui concerne l'église de St Jean-Baptiste, que l'on mentionne dans la bulle d'Andronique, on manque de données pour pouvoir fixer son emplacement.

XXI. Dans le quatrième document — la Biographie de Milutin de 1337 on parle de l'église St Constantin. Suivant la toponymie locale on suppose qu'elle se trouvait à l'endroit de la forteresse de Skopjé, qui est indiqué par XXI sur la gravure 1.

XXII. On ne peut pas fixer l'emplacement de l'église de la Naissance de la Vierge, que l'on mentionne dans le cinquième document — la Généalogie de Karlovac, datant du second quart du XVe siècle, vu que l'on manque d'indications suffisantes.

XXIII. On peut prétendre que l'église de St Georgi de Krušopek, dont on fait mention dans des mémoires de 1531, se trouvait auprès du village de Krušopek, c'est-à-dire à l'endroit indiqué par XXIII sur la gravure 3.

XXIV. En ce qui concerne l'église de Ste Nédéla (Ste Dominique), à l'emplacement nommé Aladja Djamija, je pense que la question restera sans réponse pour l'instant, vu le manque d'indications nécessaires.

En ce qui concerne les causes et l'époque de l'abandon des églises médiévales de Skopjé, nous n'avons que des connaissances généralisées. Je pense que le première des causes étaient les guerres et le changement de gouvernements. Par conséquent, les églises perdirent leurs biens et les revenus pour leur entretien furent réduits ou complètement suspendus. Avec l'invasion des Turcs, qui introduirent des changements fondamentaux dans les conditions politiques, économiques et culturelles, les causes atteignirent leur point culminant, lorsque les donateurs et les protecteurs, qui entretenaient et aidaient les églises mouraient, n'avaient plus les moyens ou bien étaient appauvris.

La seconde raison de l'abandon et de la destruction des églises étaient les actes de représailles du sultan et des pachas, ou bien l'usage illégitime d'actes de violence.

La troisième raison, l'une des moins importantes, était la structure non-durable du matériel de construction des églises, ou bien le sol non propice

sur lequel elles étaient bâties, comme par exemple les chapelles familiales aux palais des seigneurs.

Suivant les documents et mémoires, on connaît quelques évènements qui contribuèrent à l'abandon et à la courte durée des églises. Ce fut d'abord la destruction de Skopjé en 1413, sur l'ordre du sultan Musa. On sait également que le sultan Murat incendia la ville de Skopjé en 1438. En 1467 le sultan Mouhamed II transféra les familles chrétiennes de la ville. En 1535 les Turcs détruisent les églises de Skopjé. En 1555 le grand tremblement de terre démolit un grand nombre d'églises. Sous le règne du sultan Sélim (1566—1574), les Turcs ordonnèrent le rachat des églises. En 1569, d'après un document, beaucoup d'églises furent abandonnées. En 1594 et en 1689 Skopjé fut à nouveau incendié.

Quelques pierres tombales de seigneurs datant du XIVe et XVe siècle et quelques petits objets en métal qui servaient aux offices, du XVIIe et XVIIIe siècle, témoignent sur la durée des églises médiévales de Skopjé.

Particulièrement, nous avons des données sur l'abandon de seulement quelques églises. Pour les autres on ne peut faire que des hypothèses en établissant une liaison entre les évènements et le status juridique des églises et leur emplacement sur la colline de la forteresse, dans la ville, dans les palais des seigneurs ou bien dans les alentours.

I. Ainsi, puisque l'église de l'Archange Michel n'est point mentionnée dans la bulle de Milutin, il faudrait supposer qu'elle fut abandonnée avant l'année 1300.

II—III. En ce qui concerne l'église de la Vierge Troeručica, on peut prétendre qu'elle fut abandonnée probablement au XVIe siècle, quant à l'église St Georgi Apokavkov au XVe siècle.

IV—V—VI. On peut supposer que l'église St Nicolas près de la Tour Ronde fut abandonnée au XVIe—XVIIe siècle, et les églises de la Vierge Vodenska et la Vierge de Butel au XVIe siècle.

VII—VIII—IX—X. Les églises St Nikoë sur la Sérava, St Vrači, St Théodore à Hvažte et St Ilija Kalomenov furent probablement abandonnées au XVe—XVIe siècle.

XI—XII—XIII—XIV. Les églises St Dimitri, St Prokopi, St Atanasi et Ste Petka furent, on le suppose, abandonnées au XVe—XVIe siècle.

XV. L'église St Théodore au dessus de Vodno a probablement été abandonnée dans la première moitié du XVIe siècle.

XVI—XVII—XVIII—XIX. Les églises St Georgi dans la grotte de Cérébul, Ste Marina, la Vierge Xénophone et la Vierge Borišičina furent, sans doute, abandonnées vers la fin du XIVe et au début du XVe siècle.

XX. L'église St Jean-Baptiste a été abandonnée probablement au XVIIe siècle.

XXI. Pour l'église St Constantin on peut prétendre qu'elle fut abandonnée vers la fin du XIVe siècle.